

İSLAM'IN KARDEŞLİK ANLAYIŞI: BİR VÜCUDUN ORGANLARI

Ramazan ŞAHAN¹

ÖZ: İslam dininin inanç esası tevhid olup sosyal hayattaki amacı birlik, beraberlik ve kardeşliktir. Bu makalede, Kur'an ve hadisler ışığında İslam'ın kardeşlik anlayışı ve bunun neticeleri ele alınacaktır. İslam'a göre Hz. Adem'in neslinden gelen insanlar kardeş oldukları gibi dar çerçevede aynı anne babadan gelen veya bir anneden süt emen kişiler de kardeş sayılmaktadır. Bu kardeşlik anlayışı, bir takım hukuki ve ahlaki sonuçlar doğurmaktadır. Aynı soydan olmanın meydana getirdiği kardeşliğin yanında İslam'da bir de din kardeşliği söz konusudur. Her ne kadar kan ve süt bağına dayanan kardeşlik kadar hukuki bir netice oluşturmasa da inanç birliği diğer kardeşliklerin de esasını belirlemekte, bu kardeşlik sadece bu dünyayla sınırlı kalmayıp cennette de devam etmektedir. Bu makalede inanç esaslarındaki birliğin soy ve süt bağına dayalı kardeşliğe de anlam kazandırdığı düşüncesi savunulacaktır. Zira, inanç birliğinin olmadığı yerde soya dayalı kardeşliğin bir anlamı kalmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, soy, akraba, aile, kardeşlik, hukuk.

THE SENSE OF BROTHERHOOD IN ISLAM: THE PARTS OF SAME BODY

ABSTRACT

The real basics of the belief system in Islam is Tawhid and the aim of Islam in social life is unity, solidarity and fellowship. In this article the sense of brotherhood in Islam and its results will be analyzed. In a broad perspective, all mankind is brother/sister because the roots of humanity belongs to Adam and Eve as well as, in a narrow perspective those who are sons and daughters of the same parents or those who have same mother as foster mother are brothers and sisters, and there are legal and moral results of this brother/sisterhood. There is brother/sisterhood from the perspective of having the same ancestor as well as religious brother/sisterhood. Although there is no legal consequences of the religious brother/sisterhood as much as having the same ancestor, belief unity is examining the basics of the other brother/sisterhood and this brother/sisterhood is not only limited to this world and continues in the heaven, afterlife. As it is understood from this article the unity in the basics of belief gives a meaning to the brotherhood which is coming from foster-motherhood and ancestry. When there is no belief to brotherhood, there will not be any meaning of brotherhood which is based on ancestry.

Key Words: Religion, Ancestor, Relative, Family, Brotherhood, Law.

1 Yrd. Doç. Dr. Muş Alpaslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Öğretim Üyesi. ramsahan@gmail.com

Giriş

Aynı ana babadan dünyaya gelenlere veya ebeveynlerinden biri ortak olanlara kardeş; bunların arasındaki kan bağına da kardeşlik denir. Bunun yanında kardeşlik aynı sülâleye, kabile veya millete mensup olma, aynı inanç ve değerleri, dünya görüşünü paylaşma gibi ortak özellik ve benzerlikleri bulunan kişi ya da gruplar arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu da ifade eder.²

Kardeşlik kavramı Arapça'da “أُخُوَّةٌ / uhuvvet” kelimesiyle, kardeş kelimesi de “أَخٌ / ehun” kelimesiyle ifade edilir.³ Bu kelimenin “إِخْوَةٌ” (ihvetün/kardeşler) şeklindeki çoğulu daha çok kan bağına dayalı kardeşleri; “إِخْوَانٌ” (ihvân/kardeşler) şeklindeki çoğulu ise kan bağı olsun veya olmasın aynı inanç ve idealleri paylaşmaktan dolayı aralarında manevî yakınlık bulunan kişileri ifade etmek için kullanılır.⁴ Kur'an-ı Kerim'de müminlerin birbirlerinin kardeşleri olduğunu bildiren ayet⁵ dışında “إِخْوَةٌ / ihvetün” kelimesi özellikle kan bağına dayalı kardeşleri ifade ederken;⁶ “إِخْوَانٌ /ihvân” kelimesi temelde manevî kardeşler olmakla birlikte her iki anlamı da ifade etmektedir.⁷ Kardeş kelimesinin dişili “أُخْتٌ / uhtun” kelimesi kız kardeş anlamındadır. Bunun çoğulu da “أُخَوَاتٌ” (ehvâtun/kız kardeşler)” şeklindedir. Kardeş kelimesi Arapça'da bazen hakikî, bazen mecazî anlamda kullanılmıştır.⁸ Araplar “Ey Temîm'in kardeşi!” derken Temîm kabilesiyle bağlantısı olup, onlar gibi olan kişiyi kastederler. Bu kelime isim olarak kullanıldığı gibi bundan fiil de türetilmiş ve “kardeş olmak” anlamında أَخَا يَأْخُو أَخُوَّةً (ehâ-ye'hû-uhuvvetun = kardeş oldu, oluyor, olmak) şekli ve “biriyle karşılıklı kardeş olmak” anlamında مُأَخَاةً (muâhât) kalıbı kullanılmıştır.⁹

2 Çağrıci, Mustafa, “Kardeşlik” DİA, İstanbul 2001, XXIV, 485-486.

3 Râğib el İsfehâni, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'ân*, Kahraman Yayınevi, İstanbul 1986, s. 13 (e-h-v- md.).

4 İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut ts. I, 40-42 (e-h-v md.).

5 Hucurât 49/10.

6 Kur'an'da yedi yerde geçen “ihvetun” kelimesi; Nisa 4/11, 176; Yusuf 12/5, 7, 58. ayetlerde kan bağına dayalı dar anlamdaki öz kardeşler için; Hucurat 49/9. ayette de müminlerin öz kardeş gibi olduğunu belirtmek için kullanılmıştır. er-Râzi, Fahrudin, *Mefâtihu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981, XXVIII, 129.

7 Kur'an-ı Kerim'de yirmi iki yerde geçen “ihvân” kelimesi ayetlerde (Al-i İmran 3/103; Hicr 15/47; İsrâ 17/27; Kaf 50/13 vb.) genelde manevî anlamdaki kardeşler için kullanılmıştır. “İhvân” kelimesinin kan bağına dayalı öz kardeşler için kullanıldığı bazı ayetlerde (Tevbe 9/23-24.) de yine manevî bir ilişki söz konusudur. “Ehun” ve türevlerinin geçtiği ayetler için bk. Abdülbâki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'ân-ı Kerîm*, Dâru'l-Meârif, Beyrut, 1994, s. 23-24 (e-h-v md.).

8 Meryem 19/28. Ayette “Ey Harun'un kız kardeşi!...” derken nesepteki kardeşlik değil, doğruluk, düzgünlük, salâh anlamındaki kardeşlik kastedilmiştir. Geniş bilgi için bk.: Sabûni, Muhammed Ali, *Safvetü't-Tefasir*, Mekke 1979, II, 215; Mevdûdi, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'ân*, (terc. Bulaç, Ali ve Diğerleri), *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, III, 198-199.

9 Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sihâh Täcu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabîyye*, thk.: Ahmed Abdu'l-Ğafur Attar, Beyrut 1990, VI, 2264; Râğib, *Müfredât*, s. 13 (e-h-v- md.).

Kur'an'da, müminler imandaki ortak noktalarından,¹⁰ kâfirler ise küfürdeki ortak özelliklerinden dolayı kardeş sayılmışlardır.¹¹ Peygamberlerin kavimleriyle alakaları dikkate alınarak Hz. Hud'a, 'Âd kavminin kardeşi;¹² Hz. Salih'e, Semûd kavminin kardeşi;¹³ Hz. Şuayb'e de Medyenlilerin kardeşi¹⁴ denilmiştir.¹⁵ Çünkü bu peygamberler kavimlerine bir kardeşin kardeşine gösterebileceği sevgi, şefkat ve merhame-ti göstermişler, her türlü eziyet ve işkenceye rağmen onların ıslahına ve ilahî azaptan kurtulmalarına çalışmışlardır.¹⁶ Yine sıhhat, açıklık ve doğruluk açısından benzeşip ortak özellikleri olduğu için bir ayete diğerinin kardeşi (benzeri) denilmiş,¹⁷ birbirlerinin dostu, yandaşı anlamında da bir toplum diğerinin kardeşi sayılmıştır.¹⁸

Kur'an'da tüm insanlar Hz. Adem'in nesli olarak anlatıldığı için aralarında beşerî bir kardeşlik meydana gelmektedir. İnsanlar arasında mahremiyet, miras ve nafaka konularında olduğu gibi hukûkî açıdan dar çerçevede bir kardeşliğin oluşması soy ve evlilik gibi iki temel unsura bağlıdır.¹⁹ Ayrıca süt yoluyla (radâ') da tıpkı kan bağında oluşan mahremiyet gibi bir yakınlık oluşmaktadır.²⁰ Soy ve evlilik bağının dışındaki kardeşlikler kişiye hukûkî anlamda bir hak teşkil etmez.²¹ Kan ve süt bağına dayanan kardeşliğin dışında bir de inanç bağıyla oluşan din kardeşliği vardır. O halde Kur'an'a göre üç türlü kardeşlikten söz edebiliriz.

I. İnsani/Beşeriyet Yönüyle Oluşan Kardeşlik

Aynı atadan gelenler kardeş sayıldığına göre Hz. Adem'in neslinden gelen tüm insanlar kardeş olup bunların birbirlerine karşı bir takım görev ve sorumlulukları vardır.

10 Âl-i İmrân 3/103; Tevbe 9/ 11; Hucurât 49/10, 12; Haşr 59/10.

11 Al-i İmrân 3/111, 156, 168; Ahzâb 33/18; Haşr 59/11-12. İnanan insanlar kardeş oldukları gibi inançsız insanlar da kendi aralarında kardeşler. Ancak onların kardeşliği fedakârlıktan ziyade çıkar ilişkisine dayalı bir kardeşliktir.

12 A'raf 7/65; Hüd 11/50; Ahkaf 46/21.

13 A'raf 7/73; Hüd 11/61; Neml 27/45.

14 A'raf 7/85; Hüd 11/84; Ankebut 29/36.

15 Kayacan, Murat, "Kur'an'da İnsani Kardeşlik", Kur'anî Hayat Dergisi, S. 12, İstanbul, 2010, s. 46-50.

16 Rağîb, *Müfredât*, s. 13 (e-h-v- md.).

17 Zuhurf 43/48.

18 Araf 7/38.

19 Furkan 25/54. Geniş bilgi için bk.: Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed ibn Ahmed, *el-Câmi'u li Ahkâmî'l-Kur'ân*, tahk.: Abudullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006, XV, 452-453.

20 Şafak, Ali, "İslâm'da Evlenilmesi Yasaklananlar Yakın Akralık Evlilikleri ve Sakat Doğan Çocuklar", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1986, c. III, sy. IV, s. 17-19; Yaman, Ahmet, "İslam Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akralığı", SÜİFD, Konya 2002, sy. XIII, s. 56, 58-61; Kumbasar, Murat, "Süt Akralığı", AÜİFD, Erzurum 2001, sy. XVI, s. 320-321, 324-325.

21 Kur'an evlatlıkları akraba ve kardeş saymadığı gibi (Ahzab 33/4, 5, 37), birçok hukuk sisteminin hiç değinmediği süt yoluyla oluşan akrabalık bağından da söz etmiştir (Bakara 2/233; Nisa 4/23; Kasas 28/12; Ahkâf 46/15). Bu sebeple İslam'ın kendine özgü bir âile ve kardeşlik anlayışı vardır.

A. İnsanı Kardeşliğin Kapsamı

Aynı anne babadan meydana gelen kişilere kardeş denildiğine göre Hz. Adem ve Havva'dan meydana gelen bütün insanlar kardeş sayılır. Kur'an'ın bazı ayetlerinde *"Ey insanlar!..."*²² denilmesi, bazı ayetlerinde ise *"Ey Âdem oğulları!..."*²³ diye insanlığa hitap edilmesi²⁴ tüm insanların kardeş olduğuna dikkat çekmek içindir.²⁵ Bir ayette Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: *"Ey insanlar! Biz sizi bir erkekle bir kadından yarattık. Birbirinizi tanıyıp sahip çıkmanız için sizi milletlere, sülâlelere ayırdık..."*²⁶ Bu ayete göre bütün insanlar bir erkek (Âdem) ile bir kadından (Havva) meydana gelmiştir. O halde bütün insanlar aynı asıldan olup tek bir özden yaratılmışlardır. Köken itibarıyla kardeş olan insanlar farklı kimliklerle tanınıp birbirleriyle tanışmaları için çeşitli gruplara ayrılmışlardır.²⁷ Bir başka ayette de şöyle buyrulmuştur: *"Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratıp o ikisinden birçok erkekler ve kadınlar türeten Rabbinize karşı gelmekten sakının. Adını anıp kendisini vesile ederek birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a saygısızlık etmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Allah sizin üzerinizde tam bir gözeticidir."*²⁸ Bu ayetler insanların aynı asıldan gelip kardeş olduklarını bildirir. Aynı atadan gelip kardeş olduğuna inanan kişilerin, düşmanlık zulüm ve üstünlük taslama yerine; kardeşlik, dostluk ve adalet prensiplerine göre hareket edip birbirlerine şefkat ve merhamet duyarak yardımlaşmaları gerekir. Zaten bu ayetlerin arkasından yardımlaşma emrinin gelmesi de bu kardeşliği vurgulamaktadır.²⁹

Peygamberimiz (s.a.v.) de evrensel anlamdaki bu kardeşliğe vurgu yaparak Veda hutbesinde bütün insanlığa şöyle seslenmiştir: *"Ey insanlar! Sizin Rabbiniz birdir. Babanız da birdir..."*³⁰ Bir başka hadiste de *"Hepiniz Adem'in oğullarısunuz, Adem de topraktan yaratılmıştır..."*³¹

22 Bakara 2/21, 168; Nisa 4/1, 170, 174; A'raf 7/158; Yunus 10/23, 57, 104, 108; Hac 22/1; 5, 49, 73; Lokman 31/33; Fâtır 35/3, 5, 15; Hucurat 49/13.

23 A'raf 7/26-27, 31, 35, 172; Yasin 36/60.

24 Kur'an'da, *"Ey insanlar!"* ve *"Ey Âdemoğulları!"* gibi farklı lafızlarla hitap edilmesinde belli bir maksatla birlikte edebi bir çeşitlilik de vardır. Ayrıca insanda soyu ile övünme ve asil bir aileye mensubiyet duygusu vardır. Yine Hz. Âdem'le şeytanın mücadelesi anlatıldıktan (İsra 17/61-69) sonra Âdemoğullarının üstün kılındığı belirtilmiş, bu aileye mensup insanoğlunun fitrata uymayan şeylere tenezzül etmemesi hatırlatılmıştır (İsra 17/70).

25 Kur'an'da yapılan hitap tarzlarıyla ilgili geniş bilgi için bk. Zâyd, Ebu Yusuf Muhammed, *Nidâatu'l-Kur'âni li-Beni'l-İnsâni*, ys., 1427/2006, s. 1.

26 Hucurat 49/13.

27 Karaman, Hayrettin- Çağrıncı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kafi- Gümüş, Sadrettin, *Kur'an Yolu*, DİB Yayınları, Ankara 2004, V, 49-50.

28 Nisa 4/1. Ayrıca şu ayetlere de bk. En'am 6/98; A'raf 7/189; Zümer 39/6.

29 Râzi, *Mefâih*, IX, 160.

30 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI, 411; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abd-İlkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2003, V, 139.

31 Tirmizî Tefsir sure, 49.

buyurarak tüm insanların aynı kökten geldiklerini ve insanlık namına kardeş olduklarını bildirmiştir.

Hız. İsa'dan sonra asırlarca uyarıcı görmemiş, asaletini ve yaratılış gayesini unutmış olan insanlar kardeşliğin gerçek mahiyetini Peygamberimiz (s.a.v.) ve İslam dini sayesinde yeniden kavramışlardır. Bu nedenle Hız. Muhammed'in dünyaya gelişi insanlık için genel bir rahmet,³² müminler için özel bir lütuf olmuştur.³³ O yüzden Allah (c.c.) yine tüm insanlara hitap ederek Peygamberimiz'e (s.a.v.) iman edip onun getirdiği hakikatleri kabul etmenin yegâne hayır olacağını bildirmiştir.³⁴ Yıllarca birbirine düşmanlık eden insanlar onun getirdiği ilâhî mesajlar sayesinde dost oluvermişlerdir. İlahî iradenin terbiye ettiği Hız. Peygamberin yanında yetişen Hız. Ali de Mısır valisi Mâlik b. Eşter'e yazdığı mektupta, "İnsanlar iki sınıftır: Ya dinde kardeşin, ya hilkatte bir eşindir..."³⁵ demiştir. İşte insanlığa ruh ve hayat veren vahiy ile inşa edilmiş kişilerin kardeşlik anlayışı bu şekilde kendini göstermiştir.

B. İnsânî Kardeşliğin Getirdiği Yükümlülükler

Allah (c.c.) insanlara Hız. Adem'in soyundan geldiklerini, onun şeytanla mücadelesini; şeytanın, hem Hız. Adem'in hem de neslinin düşmanı olduğunu bildirmiş, şeytana uyarak yanlış yollara sapmalarını ve birbirlerine haksızlık etmemelerini hatırlatmıştır. Kur'an'da; insanın sosyal yönüne dikkat çekilip evrensel manada ilkelere vurgu yapılırken "Ey insanlar!" şeklinde; ataları Hız. Adem'in kıssasından ibret alıp şeytana karşı mücadele etmeleri istenirken de "Ey Ademoğulları!" şeklinde hitap edilmiştir. Ancak Kur'an'daki bu tür hitaplarla aynı atadan gelen nesiller kastedilmiş, bu ifadeyle sadece Hız. Adem'in birinci dereceden çocukları kastedilmemiştir.³⁶ Beşeriyet yönüyle meydana gelen kardeşliğin insanlara yüklediği bir takım görev ve sorumluluklar vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. İrkçilik Yapmamak

Kur'an'da, insanı adaletten koparabilecek her türlü haksız tarafgirlik, soy taassubuna dayanan ırkçılık yasaklanmış,³⁷ insanların aynı

32 Enbiyâ 21/107; Sebe 34/28.

33 Âli İmrân 3/164. Ayrıca bk. Tevbe 8/128; Cum'a 62/2. Mehmed Âkif Ersoy' da bir şiirinde Peygamberimiz (s.a.v.) gelmeden önceki dönemi anlatırken; "Sırtlanları geçmişti beşer yırtıcılıktta; Dişsiz mi bir insan, onu kardeşleri yerdii!" ifadelerini kullanmaktadır. Mehmed Akif Ersoy, SAFAHAT, TDV Yayınları, Ankara 2010, s. 455.

34 Nisa 4/170.

35 İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehcu'l-Belağa*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, İkinci baskı, Kum, 1387/1965, XVII, 32; Hamdûn, Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Ali, *et-Tezkiretu'l-Hamdûniyye*, Dâru Sâdir, Beyrut, 1417/1996, I, 316; Çavuş, Abdülâziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, trc.: Mehmed Âkif, Sadeleştiren: Süleyman Ateş, DİB Yayınları, Ankara 1991, s. 112.

36 Kurtubî, *el-Câmi'*, VI, 113-114.

37 Yusuf 12/37-38; Fetih 48/26.

kökten geldikleri ifade edilerek,³⁸ ırka dayalı üstünlük iddialarının temelsizliği ortaya konulmuştur. İnsan neslinin ırklara, kabilelere ayrılması onların tanışmaları ve yardımlaşmaları amacına yönelik³⁹ olduğu belirtilmiş, başka bir gaye güdülmemiştir.

Yaratıldığı öz unsurun özelliğinden dolayı bir başkasına karşı üstünlük (ırkçılık) fikrini ilk ortaya atan şeytandır. Çünkü Allah'ın, Hz. Âdem'e secde emrine İblis itaat etmemiş, kendisinin ateşten, Âdem'in de topraktan yaratıldığını gerekçe göstermiştir.⁴⁰ Allah (c.c.), İblis'in üstünlük iddiasını reddetmiş, onu ebediyen lanetlemiştir.⁴¹ Bu olay; hangi özelliği taşırsa taşırsın yaratılış itibarıyla bir mahlûkun diğerine karşı üstünlük taslayamayacağını göstermektedir.

Kişi; yaratılıştan kaynaklanan ve kendisinin herhangi bir etkisinin olmadığı özelliklerine veya soyuna göre değil, Allah'ın koyduğu ölçülere göre değer kazanır.⁴² Kim, kendi aslını, soyunu, ırkını başkalarına karşı bir üstünlük sebebi sayarsa, onda İblis/şeytan anlayışı var demektir. İblis, Âdem'in yaratıldığı unsura bakıp kendini ondan üstün görmüş, yaratılışın iç yüzünü ve hikmetini kavrayamamıştır. Âdem'in aslının toprak olduğunu, kendinin ise ateşten yaratıldığını savunan İblis, kendisini ondan üstün tutmuştur.⁴³ Böylece o, her ikisini de Allah'ın yaratıldığını itiraf etmesine rağmen, ateş ile toprak arasında, aslında olmayan bir fark görmüş, Âdem'in halife olup eşyanın isimlerini bilme⁴⁴ kabiliyetini yani ilmin Hz. Adem'e yüklediği özellikleri görmezden gelmiştir.

Peygamberimiz (s.a.v.), Veda hutbesinde bütün insanlığa, *"Hepiniz Adem'in oğullarısınız, Adem de topraktan yaratılmıştır..."*⁴⁵ şeklinde seslenerek ırkçılık fikrini reddetmiştir. Yine Peygamberimiz (s.a.v.); Allah'ın, insanları renklerine göre değerlendirmeyeceğini vurgulamış, *"Allah sizin mallarınıza ve dış görünüşlerinize bakmaz; fakat o sizin kalplerinize ve amellerinize bakar."*⁴⁶ buyurmuştur. Bir başka hadiste de *"Bir kimseyi ameli geri bırakmışsa, nesebi/soyu onu kurtaramaz, yükseltemez, ilerletemez."*⁴⁷ açıklamasını yapmıştır. Hz. Peygamber, insanlık ailesinin hepsine gönderilmiştir.⁴⁸ Sonucu kızgınlık, nefret ve haksızlıkta yardımlaşma olan ırkçılıkla ilgili şöyle buyurmuştur: *"Kim ırkçılığa (asabiyet)*

38 Nisa 4/1; En'am 6/98; A'raf 7/189; Zümer 39/6.

39 Hucurat 49/13.

40 A'raf 7/12; Hicr 15/33-34; İsrâ 17/61-62; Sad 38/75-76.

41 Sâd 38/77-78.

42 Hucurat 49/13; Zümer 39/9; Nisâ 4/95.

43 Sâd 38/71-85.

44 Bakara 2/30-34.

45 Tirmizî Tefsir sure, 49.

46 Müslim, Birr, 33; İbn Mâce, Zühhd, 9.

47 İbn Mâce, Mukaddime 17.

48 Enbiya 21/107; Sebe 34/28; Müslim, Mesâcid, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 250, 301; Dârimî, Siyer, 67.

çağırarak yahut ırkçılıktan dolayı başkasına kızarak gayesi belirsiz bir topluluğun bayrağı altına girerse onun ölümü câhiliyedeki ölüm gibidir.”⁴⁹ Bir başka hadîsinde de ırkçılığı şu şekilde reddetmiştir: “... Allah Teâlâ sizlerden cahiliye kibrini temizledi. Artık insan, ya muttaki bir mü'min yahut bedbaht bir fâcirdir. İnsanların hepsi Hz. Âdem'in evlatlarıdır. Adem ise topraktan yaratılmıştır.”⁵⁰ Peygamberimiz (s.a.v.); bu tür açıklamalarla insanların, yaratılış itibarıyla kardeş ve eşit olduklarını göstermiş, “İrkçılık (kawmiyetçilik) davasına kalkışan, onu yaymaya çalışan, ırkçılık üzerine savaşa girişen de bizden değildir.”⁵¹ sözüyle de bir insanın ırkçı davranmasına müsaade etmemiştir.

Soya dayanarak böbürlenmeyi yasaklayan, ırk ayrımcılığını kışkırtarak insanlar arasında bölücülük yapanları şiddetle kınayan hadîsler de vardır.⁵² Bunlardan birinde Peygamberimiz (s.a.v.) “Asabiyete çağırın, bunun için çarpışın, bunun için ölen bizden değildir.” buyurmuş, ‘Asabiyet nedir yâ Rasûlallah?’ diye sorduklarında; “Kavmine zulümde (haksız olduklarında) yardım etmendir.”⁵³ şeklinde cevap vermiştir. Bu tür ifadeler; insana üstünlük kazandıran şeyin, onun aslına bağlı unsurların değil, kendi çabasıyla sonradan kazandığı manevi özelliklerin olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bir kişi sırf bir ırktan gelmiştir diye onların her türlü davranışını savunamaz, haksız bir tarafgirlik yapamaz.

2. Tüm İnsanlığın Hayrını Arzulamak

Allah (c.c.) hiç bir kulunun diğer bir canlıya zulm etmesini hoş görmemiş, tüm insanların aslında kardeş olduklarını bildirmiştir. Kendini toplumun bir ferdi kabul eden herkes, “İnsanların en hayırlısı insanlara en faydalı olandır”⁵⁴ düsturuna göre her zaman yaratılmışların iyiliğini düşünür. Nitekim bir hadîste “Bütün mahlûkât Allah'ın hane halkıdır (عیال). Allah katında insanların en sevimsisi, onun yarattıklarına en faydalı olandır.”⁵⁵ buyrulmuştur. Dolayısıyla Yüce Allah'ın en çok sevdiği kimse halka faydası olan; en çok buğz ettiği kişi de onun iyâline hayrını esirgeyendir. *İyâl* kelimesi, aile kelimesiyle aynı kök-

49 Müslim, İmâre, 57; Nesâî, Tahrîm, 28; İbn Mâce, Fiten, 7.

50 Ebû Dâvûd, Edeb, 120. Ayrıca bk. Tirmizî, Menâkıb, 73; Ebû Dâvûd, Edeb, 111.

51 Müslim, İmare, 53, 54, 57; Ebû Dâvûd, Edeb 112.

52 Ebû Nuaym, *Zikrû Ahbâri İsbahân* (nşr. S Dederling), Leiden 1931-34, I, 9; II, 367; Süyûtî, *el-Hasâisu'l-Kübrâ*, Beyrut 1405/1985, I, 7-12; Mehmed Said Hatipoğlu, “İslâm'da İltikâvî Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyşlülüğü”, AÜİFD, Ankara 1978, XXIII, 135.

53 Ebû Dâvûd, Edeb, 112; Müslim, İmâre, 57; Müsned, IV, 107, 160.

54 el-Kudâ'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb*, thk.: Hamdi b. Abdulmecid, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut, 1407/1986, II, 223.

55 Ebû Bekir b. Ahmed b. Amer b. Abdilhâlık el-Bezzâr, *el-Bahrü'z-Zehhâr Müsnedü Bezzâr*, thk. Adil b. Sa'd, Meketebetü'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medine 2005, XIII, 332 (H. No: 6947, Ebû Ya'lâ'dan). el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. El Hüseyin, *el-Câmiü' li Şuabi'l-İman*, thk. Muhtar Ahmed et-Tervî, Meketebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003, IX, 521-522 (H. No: 7445-46). Ancak Bezzâr'ın tahkikinde bu hadîsin Sabit'ten nakledildiği, onun hadîslerine uyulamayacağı zikredilmiştir. XIII, 332 (dn. 3). Beyhakî'nin tahkikinde de bu hadîsin isnadının zayıf olduğu zikredilmiştir.

ten olup kişinin yardımına muhtaç ve bakmakla yükümlü olduğu kişilerdir.⁵⁶ İşte yukarıdaki rivayette aynı anne-babadan meydana gelen insanlık bir aileye benzetilmiş ve Allah'ın (c.c.) hane halkı olarak değerlendirilmiştir.⁵⁷ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209), Beyyine suresinin 7-8. ayetlerini⁵⁸ izah ederken, "Cennet amelin karşılığı mıdır?" problemini tartışıp cevapladıktan sonra "Nitekim, *'Mahlukat, Allah'ın hane halkıdır'* şeklinde bir söz vardır." diyerek insanlara yardımcı olmanın karşılığında da cennetin hak edileceğine vurgu yapmıştır.⁵⁹ İbn Kesîr (ö. 774/1372) de "Onlar ki, namazı dosdoğru kılarlar ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden de infâk ederler."⁶⁰ ayetinin yorumunda "Bütün yaratıklar Allah'a muhtaçlardır. Onların Allah'a en sevimli olanları, O'nun yaratıklarına en faydalı olanlarıdır." demiş, yukarıdaki rivayeti bu anlamda değerlendirmiştir.⁶¹

Allah (c.c.) tüm insanların kardeş olduklarını bildirmektedir. Bununla birlikte, eğer küfrü imana tercih edip iman edenlere de saldırırlarsa; en yakınlarımızı bile sevmemize müsaade etmemiştir.⁶² Ancak Müslümanlara karşı herhangi bir saldırganlık göstermeyen insanlara iyilik yapmayı da yasaklamamıştır.⁶³ Bu yüzden İslam dininin getirdiği inanç esaslarına inanmayan bütün insanları aynı kategoride değerlendirmemek gerekir.⁶⁴

Mümin, sevgide ve nefrette ölçülü davranır, Allah (c.c.) için sevip onun rızası için nefret eder. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadîste "*Dostunu severken ölçülü sev, günün birinde düşmanın olabilir. Düşmanına da buğzunu ölçülü yap, günün birinde dostun olabilir.*"⁶⁵ buyurmuştur. Ümit kapısı her zaman açık olup her insanın her an müslüman olması mümkündür. Bir kişi daha önce inançsız olsa bile tevbe edip İslam'a döndüğü zaman yine din kardeşi sayılır.⁶⁶ Mesela Mekke fethedildiği zaman, nice din düşmanları Müslüman olmuş, daha önce birbirine düşman

56 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, XI, 482, 485-488; Cevherî, *Sihâh*, IV, 1778; ; Ezherî, Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, thk. Abdulhalim en-Neccâr, *Tehzîbu'l-Luğa*, Mısır 1964, III, 194; Rağîb, *Müfredât*, s. 527. ('a-v-l- md.); İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, III, 294; Canan, *Kütüb-ü Sitte*, X, 34, XIV, 47.

57 Ateş, "Âile", *Kur'an Ansiklopedisi*, II, 88.

58 İlgili ayetlerin meali şudur: "İman edip salih ameller işleyenlere gelince, halkın en hayırlısı onlardır. Onların Rableri katındaki mükâfatları, zemininden ırmaklar akan, içinde devamlı olarak kalacakları Adn cennetleridir..." Beyyine 98/7-8.

59 Râzî, Fahruddin, *Mefâtihu'l-Gayb/et-Tefsîru'l-Kebîr*, XXXII, 51-53.

60 Enfâl 8/3.

61 İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ânü'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Sellâme, Riyad 1997, IV, 12.

62 Tevbe 9/23-24; Mücadele 58/22; Mümtehine 60/1-4.

63 Mümtehine 60/7-9.

64 Kaya, Remzi, *Kuranda Dostluk İlişkileri, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2000, s. 226-230.

65 Tirmizî, Birr 60. Ayrıca bk. Fussilet 41/34-35; Şûra 42/39-41.

66 Tevbe 9/11.

olan insanlar dost ve kardeş olmuşlardır.⁶⁷ O halde mümin kişi; inançlı-inançsız demeden, aynı soydan geldiği tüm insanların hayrını arzulayıp bu yolda elinden gelen çaba ve gayreti esirgemeyecektir.

II. Kan ve Süt Bağıyla Oluşan Kardeşlik

Hız. Adem'in neslinden gelen tüm insanlar genel anlamda kardeş sayılmakla birlikte mahremiyet, miras ve nafaka hükümlerini etkileyecek derecede yakınlık ifade eden kan ve süt bağına dayalı daha özel bir kardeşlik söz konusudur.

A. Kan ve Süt Bağıyla Oluşan Kardeşliğin Kapsamı

Kur'an'da, annelerle ilgili, "... Onların anaları ancak kendilerini doğuran kadınlardır..."⁶⁸ buyrulmuştur. Başka bir ayette de insanların kendi iddia ve arzularına göre ne annelik ne de kardeşliğin oluşacağına dikkat çekilmiştir.⁶⁹ Bu tür ayetler kan bağına dayalı nesebin ve kardeşliğin sınırlarını belirlemiştir. O halde aynı anneden doğmayan kişiler hukuki anlamda gerçek kardeş olamazlar.⁷⁰

Kur'an, insanları doğuran kadınların yanı sıra onlara süt emziren kadınları da onların anneleri saymaktadır.⁷¹ Bir keresinde Hız. Ali, Peygamberimize (s.a.v.) evlenmesi için amcası Hız. Hamza'nın kızını önerince, Peygamberimiz (s.a.v.); "*O bana helal olmaz. Çünkü o, benim sütkardeşimin kızıdır*"⁷² buyurmuştur. Dolayısıyla süt emme yoluyla oluşan kardeşlik de kan bağıyla (neseb yoluyla) oluşan kardeşlik gibi mahremiyet oluşturmaktadır.

B. Kan ve Süt Bağıyla Oluşan Kardeşliğin Getirdiği Yükümlülükler

Kardeşler arasındaki akrabalık bağı, İslâm hukukunun çeşitli alanlarında karşılıklı hak ve yükümlülükler ve bazı özel hükümlere konu teşkil eder. Sütkardeşliği konusu da özellikle evlenme engelleri bakımından önem taşır.⁷³ Kardeşler arasındaki bu hak ve yükümlülüklerden bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Mahremiyet

Kardeşliğin evliliğe engel olması ve bir mahremiyet oluşturması İslam hukukunun ana ilkelerindedir. Kur'an'da, evlenilmesi yasak olan kadınlar (muharremât) ile ilgili şöyle buyrulmuştur: "Şunlarla nikâh-

67 Râzî, *Tefsîr-i Kebîr*, XXIX, 303-304.

68 Mücadele 58/2.

69 Ahzab 33/4-5.

70 Enfâl 8/75; Ahzâb 33/6. Bu ayetler mirâs bakımından, aynı rahimden türeyen insanların birbirine, diğer insanlardan daha yakın olduklarını vurgulamaktadır. Din kardeşliğinin bütün önemine rağmen akraba olmayan müminler hukuk açısından aynı anneden doğan öz kardeşler gibi olamamaktadır.

71 Bakara 2/233; Nisa 4/23; Talak 65/6.

72 Müslim, Rada 11; Nesâî, Nikâh 50.

73 Yaran, Rahmi, "*Kardeş*", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 484.

lanmanız haram kılınmıştır: Anneleriniz, kızlarınız, kız kardeşleriniz, halalarınız, teyzeleriniz, kardeş kızları, kızkardeş kızları, sizi emziren sütanneleriniz, süt kız kardeşleriniz, ...”⁷⁴ Bu ayette evlenilmesi haram olan kadınlar neseb yoluyla, süt yoluyla ve evlilik (dünürlük) sebebiyle olmak üzere üç sınıfta mütalaa edilmektedir.⁷⁵ Buna göre ister öz ister üvey olsun kan bağına dayalı kardeşlerle evlenmek haram olduğu gibi, sütkardeşler ve bunların çocukları ile evlenmek de haramdır. Bu ayette ayrıca iki kız kardeşle aynı anda evli bulunmak da yasaklanmıştır.

Yukarıdaki ayete göre kardeşlik bağı oluşturup evlenmeyi haram kılan engellerden biri de süt emmedir.⁷⁶ Peygamberimiz (s.a.v.) de şöyle buyurmuştur: “*Doğum (neseb) sebebiyle haram olan şey, süt emme sebebiyle de haram olur.*”⁷⁷ Süt emme yoluyla kardeşlik meydana geldiğine göre kan bağıyla edindiğimiz akrabalık ve mahremiyet ilişkileri süt kardeşler arasında da meydana gelmektedir.⁷⁸

Ayetlere göre kardeşlik hukuku belirli kişiler arasında bir mahremiyet meydana getirmektedir. Bunlar da; bir hanımın erkek kardeşi, erkek kardeşinin oğlu, kız kardeşinin oğlu, amcası ve dayısı ile⁷⁹ birerkeğin kız kardeşi,⁸⁰ kız kardeşinin kızı (yeğenleri), erkek kardeşinin kızı (yeğenleri),⁸¹ halası ve teyzesidir.⁸² Yine bunun gibi kadının süt erkek kardeşi ile erkeğin süt kız kardeşi⁸³ de evlenilmesi haram olan kişiler arasında sayılmıştır. Ayrıntıları fıkıh kitaplarında yer almakla birlikte süt emme konusunda kimin kimle evlenemeyeceği hususu “emenin kendisi/nefsi, emzirenin nesli”⁸⁴ şeklinde formüle edilmiştir.

74 Nisa 4/23.

75 Sâbüni, Muhammed Ali, *Revâtu'l-Beyân Tefsîru Ayâtî'l-Ahkâm mine'l-Kur'an*, İstanbul, ts., I, 426. Bu konuda geniş bilgi için bk. Dağcı, Şamil, “*İslam âile Hukukunda Evlenme Engelleri-I*”, AÜİFD, Ankara 1999, XXXIX, 175-237; “*İslam âile Hukukunda Evlenme Engelleri-II*”, AÜİFD, Ankara 2000, AÜİFD, XLI, 137-194.

76 Dağcı, Şamil, “*Evlenme Engelleri I*”, XXXIX, 215 vd.

77 Buhârî, Nikâh 20, 27; Müslim, Radâ, I, 2; Ebû Dâvud, Nikâh, 6; İbn Mâce, Nikâh, 34; Dârimî, Nikâh, 48; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, I, 275.

78 San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, III, 213-218; Bilmen, *Hukuku İslâmiyye*, II, 81-85; Döndüren, *Âile İlmihali*, s. 171-172; Şafak, Ali, “*İslâm'da Evlenilmesi Yasaklananlar Yakın Akraba Evlilikleri ve Sakat Doğan Çocuklar*”, c. III, sy. IV, s. 17-19, 60-63; Kumbasar, Murat, “*Süt Akrabalığı*”, sy. XVI, s. 320-321, 325; Yaman, Ahmet, “*İslam Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akrabalığı*”, sy. XIII, s. 56, 58-61.

79 Amca ve dayılar tesettür ayetinde (Nur 24/31) geçmemektedir. Fakat Nikâh ayetinde (Nisa 4/23) dolaylı ve evlerinde yemek yenebilecek akrabalar arasında (Nur 24/61) doğrudan zikredilmişlerdir.

80 Nikâh ayetinde (Nisa 4/23) kızkardeşlerin; tesettür ayetinde (Nur 24/31) erkek kardeşlerin mahrem olduğu geçmektedir.

81 Nikâh ayetinde (Nisa 4/23) erkek ve kız kardeşlerin kızları; tesettür ayetinde (Nur 24/31) erkek ve kız kardeşlerin oğulları mahrem olarak geçmektedir.

82 Hala ve teyzeler mirâs ayetinde (Nisa 4/11-12) geçmemektedir. Fakat Nikâh ayetinde (Nisa 4/23) ve evlerinde yemek yenebilecek akrabalar arasında (Nur 24/61) zikredilmişlerdir.

83 Sütanne ve süt kızkardeş ayetle (Nisa 4/23) sabittir. Süt akrabaların diğerleri hadislerden hareketle kıyasıdır.

84 Ahmet Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, VII, 349-350; Dağcı, “*Evlenme Engelleri I*”, s. 222.

2. Mîrâs

Kardeşliğin meydana getirdiği önemli hukûkî sonuçlardan biri de mîrâstır.⁸⁵ Burada mîrâsla ilgili bütün ayrıntıları vermeden sadece kardeşlik-mîrâs ilişkisine işaret etmekle yetineceğiz.

Mîrâsla ilgili sadece akrabaların birbirine mirasçı olabileceğini açıklayıp genel hüküm bildiren ayetlerin⁸⁶ yanında özel olarak kimin ne kadar pay alacağını bildiren ayetler de vardır.⁸⁷ Bu ayetlerde mîrâs hukûku tüm ayrıntısıyla ele alınırken kardeşlik konusuna da dikkat çekilmiştir.⁸⁸ Mîrâs paylaşımında en önemli hususlardan biri de kan bağıyla oluşan kardeşlik hukûkudur. Kardeşlik ilişkisinin ağırlıklı şekilde söz konusu edildiği mîrâs hukûkunda kardeşler erkek veya kız yahut öz veya üvey oluşlarına göre farklı hükümlere tâbidir. Neseb bağına göre daha güçlü ve daha yakın bir kardeş olduğu zaman diğer akrabalar mîrâstan pay alamayabilir.⁸⁹

Süt emmekle şer'î bir hısımlık meydana gelirse de bununla nafaka, mîrâs, şahitliğin reddi, nikâh ve mal velâyeti gibi diğer nesep hükümleri sabit olmaz. Çünkü nesep, süt vermekten daha kuvvetlidir. Bu yüzden süt akraba olanlar birbirinden nafaka isteyemez, ona mîrâsçı olamaz ve birbiri üzerinde velâyet iddiasında bulunamazlar.⁹⁰ İslam'ın emir ve yasaklarında birçok hikmetler vardır. Hangi konu ve eylemin hangi hükmü meydana getireceği çok ince hesaplarla belirlenmiştir.

3. Sıla-i Rahim

Kan bağına dayalı kardeşliğin oluşturduğu en önemli ahlâkî yükümlülüklerden biri de sıla-ı rahimdir.⁹¹ Peygamberimizin (s.a.v.); Ukbe b. Âmir'e, akrabalarıyla ilgili bazı tavsiyelerde bulunurken, "*Seninle ilgisini kesenden sen ilgini kesme, sana vermeyene sen ver; sana kötülük edeni bağışla.*"⁹² şeklinde bir takım ahlâkî öğütleri sıralamıştır.

85 Mustafa Müslim, *Mebâhis fi İlmi'l-Mevâris*, Dâru'l-Menâre, Cidde, 1407/1987, s. 9.

86 Genel anlamda şu ayetler miras konusuna değinmektedir: Nisa 4/2, 7-10; 19, 33, Maide 5/106-108; Enfal 8/75.

87 Nisa 4/11-12, 176. ayetler ise kimin mirâstan ne kadar pay alacağını bildirmektedir.

88 Geniş bilgi için bk. Cassâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 8. vd.; İbnu'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 437. vd.

89 Yaran, Rahmi, "*Kardeş*", DİA, İstanbul 2001, XXIV, 484.

90 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 2 vd.; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid*, II, 31; San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, III, 217; Ahmet Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, VII, 368-370; Hamdi Döndüren, a.g.e., s. 216 vd; Kumbasar, "*Süt Akralığı*", s. 326.

91 Bu konu temel kaynaklarda "el-birru ve's-sıla" şeklinde işlenir. Bk.: San'ânî, *Sübülü's-Selâm*, Beyrut 1987, IV, 160-170. Hatta bu başlık altında yazılan özel kitaplar da mevcuttur. Örneğin, Abdullah b. el-Mübarek'in, "*el-Birr ve's-Sıla*" (nşr. Mustafa Osman Muhammed, Beyrut 1991) adlı eseri ile Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'nin, "*el-Birr ve's-Sıla*" (nşr. M. Said M. Hasan Buhârî, Riyad 1419) adlı eserleri bu konuya dair yazılan önemli eserlerdir. Daha başka eserler için bk. Çağrı, Mustafa, "*Sıla-i Rahim*", DİA, İstanbul 2009, XXXVII, 113.

92 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 148, 158.

Bazen insan, kardeşlerinin ve akrabalarının kendisine yaptıkları kötülüklerden dolayı onlarla alakasını kesebilir. Zamanla bu durum ilişkilerin zedelenmesine, sıla-i rahmin ortadan kalkmasına sebep olabilir. İnsan her durumda kardeşlerine alaka göstermeli, onlarla ilişkisini kesmemelidir. Bir adam Peygamberimize gelerek; *“Ya Resulallah! Benim akrabalarım var. Ben kendilerini ziyaret ediyorum, onlar bana gelip gitmiyorlar. Ben onlara iyilik ediyorum, onlar bana kötülük ediyorlar. Ben onlara anlayışlı davranıyorum, onlarsa bana kaba davranıyorlar.”* demiş, Peygamberimiz (s.a.v.) ise *“Sen böyle davrandıkça, Allah’ın yardımı seninle beraberdir.”*⁹³ buyurmuş, sıla-i rahmi terk etmemesini tavsiye etmiştir. Bir başka hadiste de *“Müslüman, Müslüman kardeşini ziyaret ettiğinde dönünceye dek cennet bahçelerindedir.”*⁹⁴ buyurmuştur.

Her şeye rağmen kardeşler arasında diyalogun kesilmemesi gerekir. Kardeşlerden biri hırs ve arzularına kapılıp ne kadar zalimce davranırsa da iyiliği, takvayı ve Allah (c.c.) rızasını düşünen kardeş elinden geldiğince kötülüklerden uzak durmalıdır. Nitekim Hz. Adem’in iki oğlunun kıssasında⁹⁵ bunu gördüğümüz gibi Hz. Yusuf ve kardeşleri arasında da bu diyalog söz konusudur. Hz. Yusuf kendisini öldürmek isteyip kuyulara atan⁹⁶ kardeşlerine bile nice iyiliklerde bulunmuştur.⁹⁷ En son anne-babalayla birlikte bütün kardeşleri Hz. Yusuf’un huzuruna geldiklerinde Hz. Yusuf, onların onurunu kurtarmak için suçu onlara değil, şeytana atfetmiştir. Mısır’da atıldığı zindandan⁹⁸ kurtuluşunu ilahi bir lütuf olarak hatırlattığı halde kardeşlerinin kendisini ölüme terk ettikleri kuyudan hiç söz etmemiştir.⁹⁹ Burada da kardeşler arası diyalog ve tolerans konusunda insanların Kur’an kıssalarından çıkaracakları bir takım ders ve ibretler vardır.¹⁰⁰

Kötülüğe iyilikle mukabele etmenin güzel bir örneğine Mekke’nin fethinde şahit oluruz. Yıllardır Peygamberimize ve iman edenlere eziyet eden, onları yurtlarından çıkararak, savaş için karşılıklarına çıkan Mekkeli müşrikler o gün artık çaresiz kalmışlardı. Hz. Muhammed Mescid-i Haram’ı dolduran kalabalığa *“Ey Kureyşliler! Size ne yapacağımı zannediyorsunuz?”* demişti. Onlar da, bize cömert bir kardeşin davranacağı gibi davranmanı bekleriz, diye cevap verince, Peygamberimiz (s.a.v.); Hz. Yusuf’un, kardeşlerine dediği gibi, *“Bugün sizi kına-*

93 Müslim, Birr, 22.

94 Müslim, Birr, 41; Tirmizî, Cenâiz, 2.

95 Maide 5/27-31.

96 Yusuf 12/9-10, 15, 19.

97 Yusuf 12/58-78.

98 Yusuf 12/32-33; 54.

99 Yusuf 12/99-100.

100 Abbas, Fadil Hasan, *Kasası'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru'n-Nefâis, Amman, 2010, s. 445.

yacak, serzenişte bulunacak değilim! Allah sizi affetsin. Çünkü merhamet edenlerin en merhametlisi odur.”¹⁰¹ şeklinde karşılık vermiştir.¹⁰²

Mümin, kan bağına dayalı kardeşlerine hürmet edip saygı gösterdiği gibi süt kardeşlerine de hürmet gösterir. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) süt annesi Halîme ve onun diğer yakınlarına gereken saygıyı göstermiştir.¹⁰³ Bütün bu anlatılanlar kardeşler arasında sıla-i rahmin ne derece önemli olduğunu göstermektedir.

III. Din Bağıyla Oluşan Kardeşlik

İslam dininde aynı atadan gelen ve aynı anneden doğup süt emenler kardeş sayılmıştır. Bununla birlikte asıl önemli olan din kardeşliğidir. Din kardeşliği olmadığı zaman diğer kardeşlik bağları zayıflamakta bazen de kopma noktasına gelebilmektedir.

A. Din Bağıyla Oluşan Kardeşliğin Kapsamı

İslam'ın temel amaçlarından biri de yeryüzünde sulhu ve barışı tesis etmektir.¹⁰⁴ Allah (c.c.), “Müminler sadece kardeşirler. O halde ihtilaf eden kardeşlerinizin arasını düzeltin. Allah'a karşı gelmekten sakının ki merhamete nail olasınız.”¹⁰⁵ ayetiyle inananların sadece kardeş olduğunu beyan etmiştir. Peygamberimiz (s.a.v.) de sürekli din kardeşliğinin öneminden bahsetmiştir. Bir hadiste “Müslüman müslümanın kardeşidir...”¹⁰⁶ buyurmuş, ilk günden itibaren kardeşlik (uhuvvet) üzerinde durmuş ve inananlar arasında sağlam bir kardeşlik tesis etmiştir.¹⁰⁷

Kardeşliğin en güzel örneğini Asr-ı Saadet'te sahabiler sergilemişlerdir/göstermişlerdir. Peygamberimiz (s.a.v.); tüm varlıklarını Mekke'de bırakıp Medine'ye hicret eden Muhacirlerle, Medine'nin yerlisi olan Ensarı kardeş ilan etmiştir. Daha önce birbirlerini hiç tanımadıkları halde aynı dine inandıkları için kardeş olan sahabiler yiyeceklerini, içeceklerini, evlerini, kısacası tüm imkânlarını paylaşmışlardır.¹⁰⁸ Ayrıca Peygamberimiz (s.a.v.) Medine'ye gelmeden evvel birbirlerine düşmanlıklarıyla ün salmış Evs ve Hazreç kabilesine mensup fertleri iman bağıyla kardeş yapmıştır. Bu insanların kalplerinin birbirine ısınması ve kardeş olmaları tamamen Allah'ın yardımı ile mümkün olmuştur.¹⁰⁹

101 Yusuf 12/92.

102 İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zadü'l-Me'âd*, II, 394.

103 Ebû Dâvûd, Edeb, 129. Resûlullah'ın sütannesi Halime-i Sa'diyye; onun eşi de Hâris b. Abdî'l-Uzzâ'dır. Resûlullah'ın süt kız kardeşi Şeymâ bt. Hâris, sütkardeşi de Abdullah b. Hâris'tir. Bir diğer kız sütkardeşi de Üneyse bt. Hâris'dir. Bunların hepsi Müslüman olmuşlardır. Canan, *Kütüb-ü Sitte*, II, 491.

104 Bakara 2/208; Enfal 8/61; Nisa 4/128; Hucurat 49/9-10.

105 Hucurat 49/9-10.

106 Buhârî, Mezalim, 3, İkraḥ 7; Müslim, Birr, 58.

107 İbn Kesir, *Tefsîr*, IV, 95-96. (Enfal 8/72. ayetin yorumu)

108 İbn Sa'd, *Tabakat*, III, 396; Buhârî, II, 71, 111, 164.

109 Al-i İmran 3/103; Enfal 8/63.

İslam'da din bağına dayanan kardeşlik, kan bağına dayanan kardeşlikten önde tutulmuştur. Çünkü din bağı aynı olmadığı zaman kan bağı da kesilmektedir. Nitekim Allah (c.c.) Hz. Nuh'un inançsız oğlunu, aileden saymamıştır.¹¹⁰ Fakat kan bağı (neseb) farklı olsa da din kardeşliği devam etmektedir.¹¹¹ Kur'an, nesebe önem vermekle beraber,¹¹² iman olmadığı zaman kan bağına herhangi bir önemi kalmaz.¹¹³ Yine de bu inançsız kişileri tamamen hayatımızdan silip atamayız, onlarla bütün ilişkileri koparıp elimizden gelen kötülüğü yapamayız. Zira, "Bu kişiler tövbe eder, namaz kılar, zekât verirlerse artık sizin din kardeşleriniz olurlar..."¹¹⁴ ayetine göre her an Müslümanlarla din kardeşi olabilirler. Bu ihtimalin göz ardı edilmemesi gerekir.

B. Din Bağıyla Oluşan Kardeşliğin Getirdiği Yükümlülükler

İman bağına dayalı kardeşlik neseb kardeşliği gibi hukukî açıdan mahrem-namahrem, mîrâs, nafaka gibi hükümlere temel teşkil etmezse de ahlâkî açıdan bir takım hak ve sorumluluklar meydana getirir.¹¹⁵ Hucurat suresinin 10. ayetinde müminlerin kardeş olduğu ilan edilirken, ilgili ayetin öncesinde ve sonrasında yapılması ve yapılmaması gereken bir takım görevler sıralanmaktadır.¹¹⁶ Peygamberimiz (s.a.v.) de inanç esasına dayalı kardeşliğin getirdiği yükümlülükler konusunda şunları sıralamıştır: "Müslüman'ın Müslüman üzerinde beş hakkı vardır. Bunlar: Selamını almak, hastasını ziyaret etmek, cenazesinde bulunmak, davetine gitmek ve aksırdığı zaman 'el-hamdülillah' diyene 'yerhamükellah' diyerek karşılık vermektir."¹¹⁷ Aynı inancı taşıdığı için birbirlerine karşı bu tür hak ve sorumlulukları olan Müslümanlar eğer öz kardeş olurlarsa elbette işin önemi daha da artar, akrabalık hukuku da söz konusu olur. O halde Müslüman; doğumundan ölümüne, her türlü sevinç ve keder anında din kardeşinin yanında olacaktır. Din kardeşi olanların birbirlerine karşı sorumluluklarından bazılarını şöyle sıralayabiliriz:

1. Kin Gütmemek/Sevgi ve Şefkat Göstermek

Kur'an'da iyi ve kötü kardeşlik örnekleri sunulmuştur. Hz. Adem'in iki oğlu arasında geçen ibretlik hâdise¹¹⁸ ile Hz. Yakub'un oğullarının,

110 Hud 11/46.

111 Kurtubî, *el-Câmi'*, XIX, 383; Ateş, *Kur'an Ansiklopedisi*, II, 146.

112 Ahzab 33/5.

113 Tevbe 9/23-24.

114 Tevbe 9/11.

115 Remzi Kaya, *Kuranda Dostluk İlişkileri, Ayışığı Kitapları*, İstanbul 2000, s. 41-43.

116 Kula, H. M. Naci, "Hucurat Suresi 10. Ayet Çerçevesinde Kardeşlik İlkesi ve Ruh Sağlığı Açısından Önemi", *Ekev Akademi Dergisi*, C. 1 Sy. 2, Mayıs 1998, s. 49-56; Güven, Şahin, *Erdemli Tolumun İnşası Hucurat Suresi Tefsiri*, Düşün Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 233-238.

117 Buhârî, *Cenaiz*, 2; Müslim, *Selam*, 4; Ebû Dâvûd, *Edeb*, 98; Tirmizî, *Edeb*, 1; Nesai, *Cenaiz*, 52. Müslim'in bir rivâyetinde şu ziyade vardır: "Eğer seni davet ederse icabet et, senden nasihat talep ederse ona nasihat et."

118 Mâide 5/27-30.

öz kardeşleri Hz. Yusuf'a yapmış oldukları haksızlıklar insanın şeytana uyup hak yoldan saptığı zaman kardeşine bile neler yapabileceğini göstermiştir.¹¹⁹ Diğer yandan Kur'an'da, sürekli birbirini destekleyen ve birbirine yardımcı olan Hz. Musa ve Hz. Harun gibi iki peygamber kardeşten söz edilmiştir.¹²⁰ Hz. Musa kardeşini kendine yardımcı kılması hususunda Allah'a dua etmiş, Allah da onun bu duasını kabul etmiştir.¹²¹ Bu iki kardeşin yardımlaşma, dayanışma ve diyaloglarından da bazı sonuçlar çıkarılabilir.

İman bağıyla kardeş olan Ensar ve Muhacirün, birbirlerine karşı imkânlarını zorlayacak derecede yardımcı olmaya çalışmışlardır. Kardeşlerini kendilerine tercih edip onlara dua etmişlerdir. Bu durum bir ayette şöyle ifade edilmiştir: "Daha önceden Medine'yi yurt edinmiş ve gönüllerine imanı yerleştirmiş olan kimseler, kendilerine göç edip gelenleri severler ve onlara verilenlerden dolayı içlerinde bir rahatsızlık hissetmezler. Kendileri zaruret içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerdir. Bunların arkasından gelenler şöyle derler: 'Rabbimiz! Bizi ve bizden önce gelip geçmiş imanlı kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! Rabbimiz! Şüphesiz ki sen çok şefkatli, çok merhametlisin!'"¹²² Bu ayetlerde anlatılan Ensar ve Muhacirun, İslam'ın diğer emirlerine de sıkıca bağlı olduklarından Allah'ın rızasını elde etmişlerdir.¹²³ Allah'ın rızasını elde eden müminler ise cenneti hak etmişlerdir.¹²⁴ Bu insanların cennette birbirlerine yönelik duyguları da şöyle ifade edilmiştir: "Onların kalplerindeki kini söküp çıkarmışızdır. Dost ve kardeş olarak, divanlar üzerinde karşı karşıya otururlar."¹²⁵ Buna göre cenneti hak eden/edecek kişilerin kalplerinde din kardeşlerine karşı kin ve nefret olmaz. Bu da ancak peygamberlerin getirdiği hükümlere tereddütsüz iman ve teslimiyetle mümkün olur.¹²⁶

Peygamberimiz (s.a.v.) iman ile kardeşlik arasında bir bağ kurmuş, müminler arasında sevgi, şefkat ve merhametin yaygınlaşması için şunu tavsiye etmiştir: "*Sizler iman etmedikçe cennete giremezsiniz. Birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olamazsınız. Yaptığınız zaman*

119 Yusuf 12/100; İsrâ 17/53.

120 Araf 7/142; Meryem 19/51-53; Taha 20/26-36; Furkan 25/35; Şuara 26/13; Kasas 28/34-35.

121 Tâhâ 20/25-34.

122 Haşr 59/9-10. Din kardeşini kendine tercih etmeye "isâr" denir. Bu konu için ayrıca bk. İnsan 76/8-10.

123 Tevbe 9/100.

124 Beyyine 98/7-8.

125 Hicr 15/45-47.

126 Araf 7/43.

*birbirinizi seveceğiniz bir şey söyleyeyim mi? Aranızda selâmu yayın!”*¹²⁷ Müminler arasında sevgi ve kardeşliğin gelişip pekişmesi ve yaygınlaşması için kişinin sevgisini din kardeşine açıkça söylemesinde de bir sakınca yoktur. Nitekim Peygamberimiz bu konuda “*Din kardeşini seven kişi, ona sevdiğini bildirsin!”*¹²⁸ buyurmuştur. Ayrıca Peygamberimiz (s.a.v.) kıyamet günü arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insanı sıralarken, hiçbir maddi menfaat beklemeden birbirine karşı sevgi besleyen, Allah (c.c.) için bir araya gelen ve Allah (c.c.) için ayrılan insanları da bu yedi sınıf insanın içinde zikretmiştir.¹²⁹ Bu tür ayet ve hadislerle göre Müslümanın, din kardeşlerine karşı en önemli görevlerinden biri onlara sevgi ve şefkat gösterip dua etmektir.

2. Dost Kabul Edip Nasihat ve Tavsiye Etmek

Mümin insan, evvela kendinden başlamak üzere¹³⁰, aile efradını¹³¹ ve tüm insanları Allah'ın yoluna davet eder.¹³² Aynı inancı paylaştığı için dost kabul ettiği din kardeşlerine karşı da tebliğ, tavsiye ve nasihat görevlerini ihmal etmez. İnanan insanların birbirlerine karşı en temel görevlerinden biri de budur. Allah (c.c.) bir ayette şöyle buyurmuştur: “Mümin erkeklerle mümin kadınlar da birbirlerinin velileridir. Onlar iyiliği emreder, kötülükten alıkoşurlar, namazı dosdoğru kılarlar, zekâtı verirler, Allah ve Resûlüne itaat ederler. İşte onlara Allah rahmet edecektir. Şüphesiz Allah azîzdir, hikmet sahibidir.”¹³³ İyiliği emredip kötülüğü yasaklayan bu insanları Allah (c.c.) en hayırlı ümmet diye nitelemektedir.¹³⁴ Hayırlı ümmet olmanın şartlarından biri de tebliğ ve irşad görevini ihmal etmemektir.

Peygamberimiz (s.a.v.) toplum hayatını bir gemiye, toplumu oluşturan insanları da aynı gemide bulunan yolculara benzetmiş, gemi yolcularının birtakım sorumlulukları olduğu gibi toplumdaki insanların da birbirine karşı bazı hak ve sorumluluklarının olduğunu hatırlatarak şöyle buyurmuştur: “*Bir zamanlar bir grup insan gemi ile yolculuğa çıkmak için hazırlık yaptılar. Yolcular, gemiye yerleşmek için kura çektiler ve kura neticesinde bazıları geminin üst bölümüne bazıları da alt bölümüne yerleştiler. Ancak alttaki yolcular, su ihtiyaçlarını karşılamak için üst kata çıkıyor ve üst kattaki yolcuların arasından geçmek zorunda kalıyorlardı. Alt kattakiler, bu durumun yukarı-*

127 Müslim, İmân, 93-94; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 478.

128 Ebû Dâvûd, Edeb, 113; Tirmizî, Zühd, 53.

129 Buhâri, Ezan 36, Zekât 16, Rikak 24, Hudûd 19; Müslim, Zekât 91; Tirmizî, Zühd 53; Nesâî, Kudât 2.

130 Maide 5/105.

131 Taha 20/132; Tahrim 66/6.

132 Nahl 16/125; Fussilet 41/33.

133 Tevbe 9/71.

134 Al-i İmran 3/110.

daki yolcuları rahatsız ettiğini düşündüler. Bir ara geminin altından bir delik açıp su almaya karar verdiler. Ancak üstteki yolcular buna müsaade etmediler. Çünkü eğer üst kattakiler alt kattakilerin gemide delik açmalarına izin verselerdi hepsi birden boğulup helak olacaktı. Fakat üst kattakiler alt kattakilere engel olurlarsa, hem kendileri kurtulacak hem de onları kurtarmış olacaktı.”¹³⁵ Peygamberimiz'in (s.a.v.) verdiği bu temsili anlatım aynı ortamı paylaşan insanların, özellikle de müminlerin birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarını özetlemiştir.

Müslüman, içinde bulunduğu toplumun tavır ve davranışlarını ıslah etmekle de sorumludur.¹³⁶ Bu sorumluluğu ifade eden iyiliği emretme ve kötülüklerden sakındırmaya “*emri bi'l maruf ve nehyi ani'l-münker*” denilir. Bu görev ve sorumluluk bilincini insana kazandıran şey sahip olduğu imandır. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) bu hakikati şöyle ifade etmiştir: “Sizden biriniz bir kötülük görünce onu eliyle değiştirsin. Buna gücü yetmezse onu diliyle değiştirsin. Buna da gücü yetmezse kalbiyle nefret etsin. Bu da imanun en zayıfıdır.”¹³⁷ Bu hadisten anlaşıldığına göre her mümin görmüş olduğu bir yanlış ve kötülüğü elinden geldiğince, gücü ölçüsünde düzelterek, yanlışla asla seyirci kalmayacak veya taraftar olmayacaktır.

Müslümanın din kardeşlerine karşı temel görevlerinden biri de iyilikleri emredip yanlışları engellemektir. Ancak bu görevi yerine getirirken kardeşliği zedeleyecek söz ve davranışlardan sakınmak gerekir. Nitekim Allah (c.c.) bir ayette şöyle buyurmuştur: “İyilikle kötülük bir olmaz. O halde sen kötülüğü en güzel tarzda uzaklaştırmaya bak. Bir de bakarsın ki seninle kendisi arasında düşmanlık olan kişi sana candan, sıcak bir dost oluvermiştir!”¹³⁸ İyilikleri yerine getirip kötülükleri engelleyecek Müslüman'ın, din kardeşleri hakkında dikkat etmesi gereken ahlakî görevlerden biri de zan ve gıybet gibi incitici, kırıcı ve yaralayıcı alışkanlıklardan uzak durmasıdır.

3. Zan ve Gıybet Gibi Düşünce ve Davranışlardan Kaçınmak

Müslümanların birbirine karşı görevlerinden biri de din kardeşleri hakkında hüsn-ü zanda bulunmalarıdır. Allah (c.c.) bir ayette şöyle buyurmuştur: “Ey iman edenler! Zannın çoğundan kaçın. Çünkü zannın bir kısmı günahdır. Birbirinizin kusurunu araştırmayın. Biriniz diğerini arkasından çekiştirmesin. Biriniz, ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? İşte bundan tiksindiniz. O halde Allah'a karşı

135 Buharî, Şehadet, 30.

136 Enfâl 8/25; Hüd 11/116.

137 Müslim, İman, 78, Tirmizi, Fiten, 11.

138 Fussilet 41/34.

gelmekten sakınınız. Şüphesiz Allah, tevbeyle çok kabul edendir, çok merhametlidir.”¹³⁹

Hız. Âişe validemize yapılan iftira (ifk) ile ilgili yanlış düşüncelere dalanlara karşı da Allah (c.c.) şu uyarıyı yapmıştır: “Bu iftirayı işittiginizde erkek ve kadın müminlerin, kendi vicdanları ile hüsn-ü zanda bulunup da: ‘Bu, apaçık bir iftiradır’ demeleri gerekmez miydi?”¹⁴⁰

Peygamberimiz (s.a.v.) de kötümser olmayı yasaklamış ve su-i zandan kaçınma konusunda şöyle buyurmuştur: “Zandan sakının! Çünkü zan sözlerin en yalan olanıdır...”¹⁴¹ Kötümser olmak ve insanlar hakkında sürekli olumsuz düşünmek, kişiyi zamanla karamsar bir duruma iter. Müslüman, elinden geldiğince kötü düşünceden uzak durmalı ve iyi niyetli davranmaya özen göstermelidir. İnanan bir kimse, kalbini kötü duygulardan arındırıp iyi duygularla doldurmaya çalışmalıdır. Mümin insan, gönlünü her türlü şirk, inkâr, kin, nefret ve kıskançlık gibi kötü duygulardan arındırmaya gayret eder. Peygamberimiz (s.a.v.) bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Şu üç özelliği taşıyan Müslümanın kalbinde hıyanet ve kin bulunmaz: Allah için samimi ve içten davranmak, bütün Müslümanlara karşı iyi niyet beslemek ve nasihat yoluyla onlara yaklaşmak, fikir ve davranışta Müslümanlarla bir ve beraber olmak.”¹⁴² Hadislerde anlatılan bu tür duygu ve düşünceleri elde edemeyen kişinin kalbinde hastalık var demektir. Müslüman özellikle din kardeşlerine karşı bu tür hastalıklardan kurtulmak için gayret göstermelidir.

Müslüman, olayların güzel ve faydalı yönlerini görmeye çalışmalı, insanların tutarsız sözlerinden ve mantıksız davranışlarından uzak durmalıdır.¹⁴³ Erdemli insan, toplum arasında dolaşan ve kaynağı belli olmayan haberleri akıl süzgecinden geçirmelidir. İnsanlardan duyduğu, görsel ve yazılı medyada okuduğu bilgilerin doğruluğuna hükmetmeden onları başkalarıyla paylaşmamalıdır.¹⁴⁴ Zira Allah (c.c.) bu konuda bir ayette şöyle buyurmuştur: “Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme. Çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi yaptığından sorguya çekilecektir.”¹⁴⁵ Peygamberimiz (s.a.v.) de bu konuda “Her duyduğunu nakletmesi kişiye yalan olarak yeter.”¹⁴⁶ buyurmuştur. Her duyduğuna kulak veren, özellikle Mümin kardeşleri hakkında söylenen sözlerin doğruluğunu araştırmadan onlara derhal

139 Hucurât 49/12.

140 Nûr 24/12.

141 Buharî, Vesaya, 8; Müslim, Birr, 28.

142 İbn Mace, Mukaddime, 18.

143 Mû'minûn 23/3; Furkân 25/72; Kasas 28/55; Lokman 31/6.

144 Hucurat 49/6.

145 İsrâ 17/36.

146 Müslim, Mukaddime, 5.

inanın insan, artık onlara değer vermemeye başlar. Hâlbuki Müminin sakınması gereken hususlardan biri de din kardeşlerini hor görmekten sakınmaktır.

4. Din Kardeşlerini Küçümsemek

Bir müminin diğer insanlara eziyet etmesi, onları küçümseyip alay etmesi ve herhangi bir şekilde hakaret etmesi Kur'an'da yasaklanmıştır.¹⁴⁷ Peygamberimiz (s.a.v.) de, “Bir kimsenin, Müslüman kardeşini küçük görmesi günah olarak kendisine yeter.”¹⁴⁸ buyurmuştur. Bu nedenle müminler, insanları incitecek her türlü söz ve davranıştan kaçınıp onların şahsiyetlerini karalayacak nitelikleme ve adlandırmalardan sakınmalıdırlar. Müminler, insanların inanıp benimsedikleri değerlerle alay etmeyip hak ve hakikati tebliğde özenli bir dil kullanmalıdırlar. Çünkü Allah Resulü, “Kim bir kardeşini, kusur ve günahı sebebiyle ayıplarsa, o günahı kendisi işlemedikçe vefat etmez.”¹⁴⁹ buyurmuş, bir başka hadiste de “Din kardeşinin derdine sevinip gülme. Allah ona merhamet eder, o derdi de sana verir.”¹⁵⁰ uyarısında bulunmuştur.

Bir mümin kendini asla başkalarından üstün görmemelidir. Bütün insanlar aynı özden yaratılmışlardır; hem kökeni hem de biyolojik temel özellikleri aynıdır. Köken itibariyle kardeş olan insanlar birçok hikmet yanında farklı kimliklerle tanınıp tanışmaları için gruplara ayrılmışlardır. Her grup, başkalarından farklı, kendi aralarında ortak özelliklere dayalı olarak birleşir ve yardımlaşır. Bu birleşme ve dayanışmada temel unsur dindir.¹⁵¹

Hukuk ve eşitlik açısından kanun önünde hiçbir insan diğerinden üstün olamaz. Zira bir hadiste “İnsanlar tarağın dişleri gibi eşittir. Kimsenin bir diğerine karşı üstünlüğü yoktur. Üstünlük takvadadır.”¹⁵² buyrulmuştur. İnsanlar arasında bir takım maddi farklılıkların olduğu ayetlerce¹⁵³ de kabul edilen bir vakıa olsa da Allah (c.c.) katında asl olan manevî üstünlüktür.¹⁵⁴ Bu tür ayet ve hadisler, manevî (ilmî ve amelî) açıdan elde edilen derecelerin önemli olduğunu bildirmektedir. Manevî dereceleri de ancak Allah (c.c.) bileceği için kimsenin “ben daha üstünüm” deme hakkı yoktur.

147 Hucurât 49/11; Hümeze 104/1.

148 Buhari, Mezalim, 3.

149 Tirmizi, Sıfatu'l-Kıyamet, 38.

150 Tirmizi, Kıyamet, 54.

151 Karaman ve Diğerleri, Kur'an Yolu, V, 49-50.

152 Alâuddin Ali el-Muttakî b. Hısâmuiddin el-Hindî, Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Akvâli ve'l-Efâli, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, IX, 38, (H. No: 24822-23); San'âni, Sübûlü's-Selâm, Beyrut 1987, III, 129.

153 Nisa 4/32, 34; Ra'd 13/4; Nahl 16/71; Zuhruf 43/32.

154 Yunus 10/58; İsra 17/21; Neml 27/15.

Gerçek bir mümin tüm insanları kardeş olarak bilir, herkesin iyiliğini ve hayrını ister. Kendi çaba ve gayretiyle elde edemediği özelliklerini ileri sürerek diğer insanlara karşı üstünlük taslamaz. Kendinde üstünlük vehmedip bir başkasına (insana) karşı üstünlük taslayanların ilki şeytandır.¹⁵⁵ Bunun için mümin, İslam inancına sahip olmayan kişilere karşı manevi bir onur taşımakla birlikte inancı olan kişilere karşı mütevâzi ve merhametli davranmalıdır.¹⁵⁶ Ayrıca kişi kendine yapılmasını istemediği bir davranışı başkalarına uygun göremez. Nitekim Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadîste şöyle buyurmuştur: “Sizden biriniz kendisi için istediğini mü’min kardeşi için de istemedikçe gerçek mü’min olamaz.”¹⁵⁷ Bu tür prensiplere uyulmadığı zaman parçalanmalar, tefrika ve çatışmalar meydana gelir. Kendini veya soyunu diğerlerinden üstün görmek insanlar arasındaki din kardeşliğini zedeler.

5. Her Türü Zarardan Kaçınıp Barış ve Huzur İçinde Yaşamak

İslam dininde müminlerin birbirilerine eziyet ve haksızlık etmeleri yasaklanmıştır; bu duruma bir ayette şöyle dikkat çekilmiştir.: “Mümin erkeklere ve mümin kadınlara yapmadıkları bir şeyden dolayı eziyet edenler de bir iftira ve açık bir günah üstlenmişlerdir.”¹⁵⁸ İnanan bir insanı incitmek bu şekilde kınanırken, bir müminin canına kastedenin cezasının da cehennem olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁹

Peygamberimiz (s.a.v.), Müslümanı tarif ederken; “Müslüman; diğer müslümanların, elinden ve dilinden selamette olduğu kişidir.” buyurmuş, mümini tarif ederken de “Mümin, insanların can ve mal yönüyle güvendiği kişidir. Muhacir de, kötülüğü terk eden ve ondan kaçındır.”¹⁶⁰ şeklinde müminin önemli vasıflarını dile getirmiştir. Yine Peygamberimiz (s.a.v.), kıyamet günündeki gerçek müflisi (iflas edeni) tanıtarak şöyle buyurmuştur: “Şüphesiz ki ümmetimin müflisi, kıyamet günü namaz, oruç ve zekât sevabıyla gelip, fakat şuna sövüp, buna zina isnâd ve iftirası yapıp, şunun malını yiyip, bunun kanunu döküp, şunu dövüp,

155 Araf 7/12; Sad 38/76.

156 Mâide 5/54; Fetih 48/29.

157 Buhârî, İmân, 7; Müslim, İmân, 71, Tirmizî, Sıfatü'l-Kıyâme, 59.

Osmanlı Padişahı Kânûni Sultan Süleyman (1494-1566) da bir gazelinde bu gerçeği şöyle dile getirmiştir:

“Her kime kılsan nazar sen anı senden yeğ bilüp

Görme kendü kendüzin zirâ ki şeytanlık budur.

Her ne kim sana sanursın, san anı kardaşına

Filhakîka sözü mü güş et müselmanlık budur.

Nefse hazzan ey Muhibbi vermeğil hayvan sıfat

Zabt-ı nefis et, ârif ol alemde insanlık budur.”, *Divan-ı Muhibbî (Kânûni Sultan Süleyman'ın Şiirleri)*, Haz. Vahit Çabuk, Kervan Kitapçılık, İstanbul 1980, s. 74 (Şiir No: 73).

158 Ahzâb 33/58.

159 Nisa 4/93.

160 Buhari, İmân, 4-5; Rikak, 26; Müslim, İmân, 64-65; Ahmet bin Hanbel, *Müsned*, II, 215.

bu sebeple iyiliklerinin sevabı şuna buna verilen ve üzerindeki kul hakları bitmeden sevapları biterse, hak sahiplerinin günahları kendisine yükletilip sonra da cehenneme atılan kimsedir”¹⁶¹ Peygamberimiz (s.a.v.) önce “Müflis kimdir?” diye kendisi bir soru sormuş, sahabenin mal ve mülk kaybına yönelik açıklamalarını yeterli bulmadığı için böyle bir açıklama yapmıştır. Amacı müflisin kelime anlamını açıklamak değil, kıyamet günü ödenecek haklara dikkat çekmektir. O gün ne mal ne de evlat fayda vereceğinden¹⁶² haklar sevaplarla ödenecektir. O halde dünyada sürekli sevap işlemeye çalışan Müslüman bu sevaplarını kaybetmemek için insanlara zarar vermekten kaçınacaktır.

Kur'an'da; insanların canlarının, bedenlerinin, ırz ve namuslarının, maddî ve manevî değerlerinin her türlü baskı ve saldırıya karşı korunması emredilmiştir.¹⁶³ Peygamberimiz (s.a.v.) de Veda haccında bu hakların korunması gerektiğini şöyle dile getirmiştir: *“Bu gününüz, bu ayınız ve bu beldeniz nasıl saygı değer ve dokunulmaz ise kanlarınız, canlarınız ve namusunuz da saygı değer ve dokunulmazdır.”¹⁶⁴*

İslam dini, insana zulüm ve haksızlık yapılmasını istemez. Müslümanın, güven veren ve kendisine güven duyulan kimse olmasını ister. Peygamberimiz (s.a.v.) bu konuda şöyle buyurmuştur: *“Müslüman müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez; onu yardımsız bırakmaz; onu tahkir etmez. Üç defa kalbine işaret ederek (şöyle demiştir): Takva şurdadır, şurda! Müslüman kardeşini hakir görmesi kişiye kötülük olarak yeter. Her müslümanın namusu, kanı, malı ve onuru diğer müslümana haramdır.”¹⁶⁵ Ayrıca bir müminin diğer din kardeşine nasıl davranması gerektiğini de Peygamberimiz (s.a.v.) şöyle izah etmiştir: *“İnsanların özel hallerini araştırmayın, konuşmalarını dinlemeye çalışmayın, birbirinizin alışverişini kızıştırmayın, birbirinize haset etmeyin, birbirinize kin beslemeyin, birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları kardeşler olun.”¹⁶⁶**

İslam'ın gayelerinden biri de insanların birlik, beraberlik, barış ve huzur içinde kardeşçe yaşamaları, birbirine karşı düşmanlık edip ayrılığa düşmemeleridir.¹⁶⁷ Allah (c.c.) müminlerin barış ve güven içinde yaşamalarını; eğer aralarında bir ihtilaf ve dargınlık varsa diğer müminler tarafından bu problemin düzeltilmesi gerektiğini emretmiştir.¹⁶⁸ Peygamberimiz (s.a.v.) de bir hadiste şöyle buyurmuştur: *“Cennetin*

161 Müslim, Birr, 59; Tirmizî, Kıyamet, 2.

162 Şuara 26/88-89.

163 Bu konularla ilgili ayetler için bk. En'am 6/151-153; İsrâ 17/22-39. En'am 6/151-153.

164 Buhârî, İlim, 9, 37; Müslim, Hac, 147.

165 Müslim, Birr, 32.

166 Buhârî, Edeb, 58; Nikah, 46.

167 Bakara 2/208; Âli İmrân 3/105.

168 Hucurat 49/9-10.

kapıları, pazartesi ve perşembe günleri açılır. Din kardeşi ile arasında düşmanlık olan kimse hariç Allah'a hiç bir şeyi eş koşmayan her kul bağışlanır. 'Bu iki kişiyi aralarında anlaşıp barışuncaya kadar bekletiniz!' denilir."¹⁶⁹ Bu sebeple Peygamberimiz (s.a.v.) "Bir Müslüman'ın, din kardeşini üç günden fazla terk etmesi/ ona dargın durması helâl değildir."¹⁷⁰ buyurmuştur. O halde Müslüman din kardeşleriyle iletişimi koparmayıp alakayı kesmemelidir. Selamlaşarak irtibatı sağlamak, söz ve davranışlarında karşı tarafa değer ve güven vermek her Müslüman'ın görevidir. Dinen geçerli sayılan bir gerekçe olmadan, din kardeşiyle üç günden fazla dargın durması da helâl sayılmaz.

6. Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma

Müminlerin birbirleriyle yardımlaşmaları ve dayanışmaları oldukça önemli bir konudur. Bir ayette şöyle buyrulmuştur: "...**İyilik ve (Allah'ın yasaklarından) sakınma üzerinde yardımlaşın, günah ve düşmanlık üzerine yardımlaşmayın...**"¹⁷¹ Müslümanların yaşadıkları toplumda birbirlerine yardımcı olmaları, birlik ve beraberlik içinde bulunmaları, birbirlerine sınıksız kenetlenmeleri sıkça vurgulanmıştır. Kur'an'da; müminler, birbirine kenetlenmiş sağlam binalara benzetilmiştir.¹⁷² Peygamberimiz de müslümanların bu durumunu şöyle tasvir etmiştir: "Müminler birbirini sevmeye, birbirlerine karşı sevgi ve merhamet göstermeye tek bir beden gibidir. O bedenin bir organı acı çektiği zaman, bedenin diğer organları da uykusuz kalıp yüksek ateşle aynı acıyı hissederler."¹⁷³ Ayrıca bir başka hadiste de Peygamberimiz (s.a.v.) şu benzetmeyi yapmıştır: "Müminin mümine göre durumu, bir parçası diğer parçasını sınıksız kenetleyip tutan binalar gibidir."¹⁷⁴ Peygamberimiz (s.a.v.) bu ifadesini pekiştirmek için de iki elinin parmaklarını birbiri arasına geçirerek kenetlemiştir.

Müslüman, müslümana her konuda yardımcı olmalıdır. Peygamberimiz (s.a.v.) bu konuda şu müjdeyi vermiştir: "...Kul din kardeşine yardımcı olduğu sürece, Allah da onun yardımcısı olur..."¹⁷⁵ Din kardeşinin

169 Muvatta, Husnu'l-Hulk, 4; Müslim, Birr, 35; Tirmizi, Birr, 76; Ebu Davud, Edeb, 47. Bu hadisteki ifadeler aslında farklı lafızlarla ayetlerde de ifade edilmiştir. Bir ayette, Allah'a şirk koşmayanların affedilebileceği belirtilirken (Nisa 4/48, 116), diğer bir ayette de müminlerin mutlaka barıştırılmaları, dargın yaşamamaları emredilmektedir. Geniş bilgi için bk.: Kurtubî, Ebû 'Amr Yûsuf b. Abdullah, *el-İstizkâr*, thk.: Sâlim Muhammed 'Atâ-Muhammed Ali Muavvez, Dâru'l-Kütûbi'l-İlmiyye, Beyrut, 1421/2000, VIII, 294; Herevî, 'Ali b. Muhammed, *Mürkâtü'l-Mefâtiḥ Şerḥu Mişkâtü'l-Mesâbiḥ*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1422/2001, VIII, 3149.

170 Müslim, Birr, 26.

171 Maide 5/2.

172 Saif 61/4.

173 Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr ve Sıla, 66; İbn Hanbel, *Müned*, IV, 271.

174 Buhari, Salât, 88, Mezâlim, 5; Müslim, Birr, 65.

175 Müslim, Zikir, 38; İbn Mâce, Sünne, 17; Tirmizi, Hudud, 3; Ahmed b. Hanbel, *Müned*, II, 252.

sıkıntılarını giderme ve ayıplarını örtme konusunda da Peygamberimiz (s.a.v.), “Müslüman, müslümanın kardeşidir. Ona zulmetmez, haksızlık yapmaz, onu düşmana teslim etmez. Müslüman kardeşinin ihtiyacını gideren kimsenin Allah da ihtiyacını giderir. Kim bir müslümandan bir sıkıntıyı giderirse, Allah Teâlâ o kimsenin kıyamet günündeki sıkıntılarında birini giderir. Kim bir müslümanın ayıp ve kusurunu örterse, Allah Teâlâ da o kimsenin ayıp ve kusurunu örter.”¹⁷⁶ buyurmuştur.

Müslüman din kardeşine yapacağı hiçbir yardımı önemsiz görmemelidir. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadîste şöyle buyurmuştur: “Her iyilik bir sadakadır. Kardeşini güler yüzle karşılayan; kendi kovan-dan, ihtiyacı olan bir şeyi kardeşinin kovasına boşaltman da bu tür iyiliklerdendir.”¹⁷⁷ Başka bir hadîste de “Din kardeşini güler yüzle karşılama şeklinde olsa bile hiçbir iyiliği küçük görme!”¹⁷⁸ buyurmuştur. Müslüman, ulaşabildiği müslümanlarla bizzat ilgilenirken, göremediği veya ulaşamadığı müminleri de düşünür, onların dertlerini kendine dert edinir. Ulaşma imkânı olmayan müminlere en azından dua eder. Peygamberimiz (s.a.v.) bir hadîste “Müslümanların derdini kendine dert edinmeyen onlardan değildir.”¹⁷⁹ buyurmuştur.

Sahabenin sergilemiş olduğu şu “kardeşlik” örneği, başkasını kendisine tercih etme ve yardımlaşma açısından oldukça önemlidir. Huzeyfetü'l-Adevî (r.a.) şöyle anlatmıştır: Yermük Muhârebisi'ndeydik. Çarpışmanın şiddeti geçmiş, ok ve mızrak darbeleri ile yaralanan müslümanlar, düştükleri sıcak kumların üzerinde can vermeye başlamışlardı. Bu arada ben de bin bir güçlkle kendimi toparlayarak, amcamın oğlunu aramaya başladım. Son anlarını yaşayan yaralıların arasında biraz dolaştıktan sonra, nihayet aradığımı buldum. Fakat ne çare, bir kan gölü içinde yatan amcamın oğlu, göz işaretleriyle dahi zor konuşabiliyordu. Hemen yanına vardım, daha evvel hazırladığım su kırbasını göstererek, “su ister misin?” dedim. Amcamın oğlu belli ki su istiyordu, çünkü dudakları hararettten âdeta kavrulmuştu. Fakat cevap verecek mecali yoktu. Göz işareti ile de muzdarip hâlini ima eder gibiydi. Ben kırbanın ağzını açtım, suyu kendisine doğru uzatırken biraz ötedeki yaralıların arasından bir “Âh!” sesi duyuldu. Amcamın oğlu, bu feryadı duyar duymaz, kendisinden vazgeçerek kaş ve göz

176 Buhârî, Mezâlim, 3; Müslim, Birr, 58.

177 Tirmizî, Birr, 45.

178 Müslim, Birr, 144.

179 Hâkim, *Müstedrek*, Rikâk, IV, 459 (Hadis no: 7970); Aclunî, *Keşfü'l-Hafâ*, II, 279 (Hadis no: 2617). Hadisin farklı rivayetleri için bk. Taberânî, Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk.: Târik b. İvazullah b. Muhammed-Abdulmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire ts., VII, 270; Taberânî, *er-Ravdu'd-Dâni (el-Mu'cemu's-Sağîr)*, thk.: Muhammed Şekûr, el-Mektebu'l-İslâmî, Dâru Ammâr, Beyrut, 1405/1985, II, 131.

işaretiyle suyu hemen ona götürmemi istedi. Kızgın kumların üzerinde yatan şehidlerin aralarından koşa koşa ona yetiştim. Baktım ki o, kanlar içerisindeki Hişâm b. Âs imiş. Ona, “Su ister misin?” diye sordum. O da göz işaretiyle “Evet!” dedi. Tam suyu içeceği esnada bir başka yaralının “Âh, âh!” diye inlediği duyuldu. Hişâm, suyu ona götürmemi işaret etti. Onun yanına vardığımda şehid olmuştu. Derhâl Hişâm’ın yanına geri döndüm, kırbayı uzatırken bir de ne göreyim; o da şehid olmuş! Bari amcamın oğluna yetişeyim dedim. Koşa koşa ona gittim. Ne çare ki, o da ateş gibi kumların üzerinde kavrula kavrula ruhunu teslim etmişti... Elimdeki kırba, dolu olarak üç şehidin ortasında kaldı.¹⁸⁰

Huzeyfe (r.a.) o andaki rûh halini şöyle anlatır: “Hayatımda birçok hâdiseye karşılaştım. Fakat hiçbiri beni bu kadar duygulandırıp heyecanlandırmadı. Aralarında akrabalık gibi bir bağ bulunmadığı hâlde, bu insanların birbirlerine karşı fedâkâr ve şefkatli davranışları hayran olduğum büyük bir iman kahramanlığı olarak hafızamda derin izler bırakmıştır.”

7. Din Kardeşine Dua Etmek

Allah (c.c.) müminlerin birbirine karşı tutum ve tavrını açıklarken şöyle buyurmuştur: “Bunların arkasından gelenler şöyle derler: ‘Rabbimiz! Bizi ve bizden önce gelip geçmiş imanlı kardeşlerimizi bağışla; kalplerimizde, iman edenlere karşı hiçbir kin bırakma! Rabbimiz! Şüphesiz ki sen çok şefkatli, çok merhametlisin!’”¹⁸¹

Kur’an-ı Kerim’de, Hz. İbrahim’in yaptığı şu güzel dua bizlere örnek olarak sunulmuştur: “Ey Rabbimiz! (Amellerin) hesap olunacağı gün (kıyamet günü) beni, ana-babamı ve müminleri bağışla!”¹⁸²

Mümin, diğer mümin kardeşleri için sürekli hayır duada bulunur. Mümin olmayanların da hayır ve islahı için dua eder. Neticede bu duadan kendisi de istifade eder. Peygamberimiz (s.a.v.) bu konuda şöyle buyurmuştur: “*Kim gıyabında bir din kardeşi için dua ederse, mutlaka melek ona, aynı şeyler sana da verilsin, diye dua eder.*”¹⁸³ O halde bir mümin; zaman, mekân, ırk, renk ve cinsiyet ayrımı yapmaksızın yeryüzündeki bütün müminlere maddi ve manevi olarak elinden gelen yardımı esirgememelidir. Bir mümin, mümin kardeşlerine karşı diğer görevlerini her zaman yapma imkânı bulamasa da, manevi bir destek olan duayı her zaman yapabilir.

180 Kurtubî, XVII, 28; Zeylâi, *Nasbu’r-Râye*, II, 318; Hâkim, *Müstedrek*, III, 270.

181 Haşr 59/10.

182 İbrahim 14/41. Ayrıca bk. Mümtehine 60/4-5; Nuh 71/28.

183 Müslim, Zikir, 86.

İnsanın; neseb yoluyla, kan ve süt bağıyla meydana gelen kardeşlerine ve din kardeşlerine karşı yapması gerekenler buradakilerden ibaret olmasa da konunun daha fazla uzamaması için bu kadarıyla iktifa ediyoruz.

Sonuç

Yapılan bu araştırmadan aşağıdaki sonuçlar elde edilmiştir:

İnsan yaratılış itibarıyla sosyal bir varlıktır. Tek başına yaşayamaz. İnsan mutlaka diğer insanlarla dayanışma, yardımlaşma ve iletişim içinde olmak zorundadır. Bunu sağlayacak olan en güçlü bağ, kardeşlik bağıdır.

Tüm insanları birbirine bağlayan ilk bağ insanlığın ilk atası Hz. Adem'e dayanan beşerî kardeşliktir. Bu kardeşliğin insana yüklediği evrensel çapta bir takım hukuki ve ahlaki sorumluluklar vardır ki bunların en önemlileri ırkçılık yapmamak ve diğer insanlarla sosyal yardımlaşma ve dayanışma içinde olmaktır.

İnsanlığın ilk atası Hz. Adem'e dayalı bu geniş yelpazedeki kardeşliğin yanında bir de aynı anne babaya mensubiyetten kaynaklanan kardeşlik söz konusudur. Hiç şüphesiz bu biraz daha özel bir kardeşlik bağıdır. Fakat sonuç itibarıyla hukukî ve ahlaki anlamda getirmiş olduğu sorumluluk ve yükümlülükler birincisinden daha geniş kapsamlıdır. Kan (neseb) ve hısımlık neticesinde oluşan bu kardeşliğin sonucunda mahremiyet, miras ve nafaka gibi hukuki yükümlülükler meydana geldiği halde, süt bağına dayalı kardeşlik sonucunda sadece mahremiyet meydana gelmektedir. Ahlaki açıdan ise bu kardeşlik her türlü hürmet ve saygıyı içinde barındırmaktadır.

Hz. Adem'den meydana gelmenin sonucu oluşan genel anlamdaki insani kardeşlik ve dar çerçevede aynı anne babadan gelen daha özel kardeşliğin yanında İslam'da bir de inanç birliğine dayalı din kardeşliği söz konusudur. Bu kardeşlik ırk, renk, cinsiyet, zaman ve mekân gibi hiçbir sınır tanımamaktadır. Hatta bu kardeşliğin sınırları bu dünyayı aşarak ahiret hayatında cennette de devam etmektedir. İslam'da inanç esasına dayalı din kardeşliği neseb birliğine dayalı kardeşlik gibi hukuki sonuçlar meydana getirmese de o kardeşliğin de esasını belirlemektedir. Din kardeşliği yani inanç birliği olmadığı zaman kan ve soya bağlı kardeşlik bağının bir anlamı kalmamaktadır.

İnanç esasına göre insanları kardeş ilan eden İslam'a göre bu bağ o derece önemli ve güçlüdür ki, biri aç yatarken diğerinin tok uyumasını kabul etmediği gibi din kardeşinin derdini kendine dert etmeyi mümin olarak da kabul etmez. Böylesine güçlü bir kardeşliği her bakım-

dan desteklemek, onu yok edecek her türlü etkiden korumaya çalışmak gerekir. Bu manevi kardeşlik ancak İslam'ın emirlerine samimi ve sıkı bir şekilde uyum sağlamakla korunabilir ve varlığını sürdürebilir.

Kardeşlik bağı hangi açıdan gerçekleşirse gerçekleşsin kişinin kardeşlerine yönelik bir takım insanî, hukûkî, ahlakî, sosyal görev ve sorumlulukları vardır. İnsan, bunları yerine getirebildiği oranda, kardeşlik hak ve yükümlülüğünü idrak etmiş olur.

KAYNAKÇA

- Abbas, Fadıl Hasan, *Kasasu'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, Dâru'n-Nefâis, Amman, 2010.
- Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li Elfâzî'l-Kur'an-ı Kerîm*, Dâru'l-Meârif, Beyrut 1994.
- Abdullah b. el-Mübarek, *el-Birr ve's-Sıla*, nşr. Mustafa Osman Muhammed, Beyrut 1991.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs*, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, Beyrut 1351/1932.
- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ateş, Süleyman, "Akraba", *Kur'an Ansiklopedisi*, Kuba Yayınları, İstanbul 1997.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el Hüseyin, *el-Câmiu' li Şuabi'l-İman*, thk.: Muh-tar Ahmed et-Tervi, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd 2003.
- es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk.: Muhammed Abdlkadir 'Atâ, Dâru'l-Kütübî'l-İl-miyye, Beyrut, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir b. Ahmed b. Amer b. Abdilhâlık, *el-Bahru'z-Zehâr Müs-nedü Bezzâr*, thk. Adil b. Sa'd, Meketebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem, Medîne 2005.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Hukûk-u İslamiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmûsu*, Bil-men Yayinevi, İstanbul 1985.
- Buhârî, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Muğire, *Sahihu'l-Buhârî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1998.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-ü Sitte Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.
- Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, thk.: Muhammed Sadık Kamhâvî, İhyâu't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1993.
- Cevherî, İsmail ibn Hammad, *es-Sihah Tacu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye*, thk.: Ahmed Abdu'l-Ğafur Attar, Beyrut 1990.
- Çağrı, Mustafa, "Kardeşlik" DİA, İstanbul 2001.
- "Sıla-i Rahim", DİA, İstanbul 2009.
- Çavış, Abdülaziz, *Anglikan Kilisesine Cevap*, trc.: Mehmed Âkif, Sadeleştiren: Süleyman Ateş, DİB Yayınları, Ankara 1991
- Dağcı, Şamil, "İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri-I", AÜİFD, Ankara "İslam Aile Hukukunda Evlenme Engelleri-II", AÜİFD, Ankara 2000.
- Dāvudoğlu, Ahmed, *Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Sönmez Neşriyat, İs-tanbul 1978.

- Divan-ı Muhibbî (Kânûnî Sultan Süleyman'ın Şiirleri)*, Haz. Vahit Çabuk, Ker-
van Kitapçılık, İstanbul 1980.
- Döndüren, Hamdi, *Delilleriyle Âile İlmihali*, Erkam Yayınları, İstanbul 2008.
- Ebu Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebi Dâvûd*, Çağrı Ya-
yınları, İstanbul 1982.
- Ebû Nuaym, *Zikrû Ahbâri İsbahân*, nşr. S. Dederling, Leiden 1931.
- Ersoy, Mehmed Akif, *Safahat*, TDV Yayınları, Ankara 2010.
- Güven, Şahin, *Erdemli Tolumun İnşası Hucurat Suresi Tefsiri*, Düşün Yayıncı-
lık, İstanbul 2012.
- Hâkim en-Neysaburî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Abdullâh, *el-Müstedrek
ala's-Sahihayn fi'l-Hadis*, Haydarabad ts.
- Hamdûn, Muhammed b. Hasan b. Muhammed b. Ali, *et-Tezkiretu'l-Hamdû-
niyye*, Dâru Sâdır, Beyrut 1417/1996.
- Hatipoğlu, Mehmed Said, *"İslâm'da İlk Siyâsi Kavmiyetçilik: Hilâfetin Kureyş-
liliği"*, AÜİFD, Ankara 1978.
- Herevî, 'Alî b. Muhammed, *Mirkâtu'l-Mefâtiḥ Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*, Dâru'l-
Fikr, Beyrut 1422/2001.
- Hindî, Alâuddîn Ali el-Muttakî b. Hısâmuddîn, *Kenzu'l-Ummâl fi Süneni'l-Ak-
vâli ve'l-Ef'âl*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986.
- İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehcu'l-Belağa*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, İkinci
baskı, Kum 1387/1965.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, *Zâdu'l-Me'âd*, İklim Yayınları, İstanbul 1996.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fida İsmail b. Ömer, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Mu-
hammed es-Sellâme, Rıyad 1997.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed ibn Yezid el-Kazvinî, *Sünenü İbni Mâce*,
Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mükerrrem, *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut ts.
- İbn Rüşd, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâ-
yetü'l-Muktesid*, Dâru'l-Hadis, Kâhire 1425/2004.
- İbnu'l-Arabî, Ebu Bekr Muhammed b. Abdillâh *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk.: Mu-
hammed Abdülkadir Ata, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbnu'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid, *Fethul-Kadîr*, Bulak
1898.
- Karaman, Hayrettin- Çağrı, Mustafa- Dönmez, İbrahim Kafi- Gümüş, Sad-
rettin, *Kur'an Yolu*, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- Kaya, Remzi, *Kuranda Dostluk İlişkileri*, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- Kayacan, Murat, *"Kur'an'da İnsani Kardeşlik"*, Kur'anî Hayat Dergisi, S. 12,
İstanbul 2010.
- Kudâî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sellâme b. Ca'fer, *Müsnedü's-Şihâb*, thk.:
Hamdî b. Abdulmecîd, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1407/1986.
- Kula, H. M. Naci, *"Hucurat Suresi 10. Ayet Çerçevesinde Kardeşlik İlkesi ve
Ruh Sağlığı Açısından Önemi"*, Ekev Akademi Dergisi, C. 1 Sy. 2, Mayıs
1998.
- Kumbasar, Murat, *"Süt Akrabalığı"*, AÜİFD, Erzurum 2001.
- Kurtubî, Ebû 'Amr Yûsuf b. Abdullâh, *el-İstizkâr*, thk.: Sâlim Muhammed 'Atâ-
Muhammed Ali Muavvez, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1421/2000.

- Kurtubî, Ebu Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *el-Câmiu li Ahkâmi'l-Kur'an*, thk.: Abudullah b. Abdilmuhsin et-Türki, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2006.
- Mervezî, Hüseyin b. Hasan, *el-Birr ve's-Sıla*, nşr. M. Said M. Hasan Buhârî, Riyad 1419.
- Mevdüdi, Ebu'l-Ala, *Tefhimu'l-Kur'an*, terc. Ali Bulaç ve Diğerleri, *Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996.
- Mustafa Müslim, *Mebâhis fi İlmi'l-Mevâris*, Dâru'l-Menâre, Cidde 1407/1987.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahihu Müslim*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Nesâî, Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb, *Sünenü'n-Nesâî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fi Ğaribi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınevi, İstanbul 1986.
- Râzî, Fahrüddin, *Mefatihu'l-Gayb/et-Tefsiru'l-Kebîr*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- Sâbûnî, Muhammed Ali, *Revâiu'l-Beyân Tefsiru Ayâti'l-Ahkâm mine'l-Kur'an*, İstanbul, ts.
- Safvetü't-Tefasir, Safvetü't-Tefasir*, Mekke 1979
- San'ânî, Muhammed b. İsmail, *Sübülü's-Selâm Şerhu Bulûğî'l-Merâm min Cem'i Edilleti'l-Ahkâm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1987.
- Süyûtî, Celâlüddin, *el-Hasâisu'l-Kübrâ*, Beyrut 1405/1985
- Şafak, Ali, "İslâm'da Evlenilmesi Yasaklananlar Yakın Akralara Evlilikleri ve Sakat Doğan Çocuklar", *Diyanet Dergisi*, Ankara 1986.
- Taberânî, *er-Ravdu'd-Dânî (el-Mu'cemu's-Sağîr)*, thk.: Muhammed Şekûr, el-Mektebu'l-İslâmî, Dâru Ammâr, Beyrut 1405/1985.
- Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, thk.: Târık b. İvazullah b. Muhammed-Abdilmuhsin b. İbrahim el-Huseynî, Dâru'l-Haremeyn, Kâhire ts.
- Tirmizî, Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *Sünenü't-Tirmizî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- Yaman, Ahmet, "İslam Hukukuna Özgü Bir Kurum Süt Akralılığı", SÜİFD, Konya 2002.
- Yıldırım, Suat, *Kur'an-ı Hakîm ve Açıklamalı Mealî*, Işık Yayınları, İstanbul 2002.
- Zâyid, Ebu Yusuf Muhammed, *Nidââtu'l-Kur'ani li-Beni'l-İnsâni*, ys. 1427/2006.
- Zeylâî, Hafız Abdullâh b. Yusuf, *Nasbu'r-Râye li Ehâdisi'l-Hidâye*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, ys. 1393/1973.